

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De man van 1848 - Dirk Donker Curtius

Waardt, M.J. van de

Citation

Waardt, M. J. van de. (2019, April 3). *De man van 1848 - Dirk Donker Curtius*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/70880>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/70880>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/70880> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Waardt, M.J. van de

Title: De man van 1848 - Dirk Donker Curtius

Issue Date: 2019-04-03

NOTEN

INLEIDING

- 1 *De Nederlandsche Spectator*, 23 juli 1864, nr. 30.
- 2 Belinfante aan Blussé, 19 juli 1864, RAD 100, inv.nr. 680. Belinfante vond ook dat de door Donker geïnitieerde herziening van strafwetgeving uit 1854 kwaliteit miste.
- 3 Van Heukelom aan Blussé, ongedateerd (rond 19 juli 1864), RAD 100, inv.nr. 680.
- 4 Zie onder meer Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 16-24, Van der List, 'J.R. Thorbecke', 23-37, maar ook de (verouderde) Thorbeckebiografieën van Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke*, en Boersema, *Johan Rudolph Thorbecke*.
- 5 Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, I, 163-166.
- 6 Boogman, *Rondom 1848*, 50-63.
- 7 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 459-461, 476-480.
- 8 Aerts, *Thorbecke wil het*, 346-389.
- 9 De Bosch Kemper, *De Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 241-425.
- 10 Van Zanten, *Willem II*, 523-571.
- 11 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 95-134.
- 12 Van den Berg, Vis, *De eerste honderd-vijftig jaar*, 313-346.
- 13 Odilon Périer, een Vlaming, die via zijn schoonvader Cornelis Hendrik Boudewijn Boot verwant was met Donker (Boot was een neef – oomzegger – van hem), heeft in 1876 weliswaar in het Frans een korte biografie over Donker Curtius uitgegeven (*Dirk Donker Curtius, Ministre d'Etat Néerlandais*), maar dit werk is hagiografisch en daarom in dit onderzoek slechts zijdelings als bron gebruikt.
- 14 Van den Berg, 'Eenvoudigheid en zuinigheid', 212-213.
- 15 In de late jaren veertig van de twintigste eeuw heeft het Nationaal Archief onderzoek gedaan naar overgeleverde archieven van negentiende-eeuwse ministers en Kamerleden. Mededeling van François Willem Donker Curtius aan Henri Ett in een brief uit 1948, opgetekend in het rapport van laatstgenoemde, aanwezig in het niet-geinventariseerde archief van het CRPA (medegedeeld door Henny van Schie, 27 augustus 2013).
- 16 Van Boven, *Afscheid van de Wereld*, 31-33.
- 17 Odilon Périer moet dit archief hebben ingezien toen hij in 1876 zijn biografische schets van Dirk publiceerde, hij citeert het merendeel van de brieven letterlijk. De persoonlijke brieven van Dirk, zijn ouders, broers en zussen, die zich ook in het familiearchief bevinden, gebruikte hij echter niet.
- 18 Périer heeft deze brief integraal overgenomen. Het heeft alle schijn dat toen hij Dirks 'documents particuliers' inzag, latere stukken ook niet

- (meer) aanwezig waren, hij haalt ze in zijn werk in ieder geval niet aan.
- 19 De Greve verwijst hier in zijn necrologie van Willem naar, zie: De Greve, 'Levensberigt van Mr. Willem Boudewijn Donker Curtius van Tienhoven', 260.
- 20 Meeter, *Kranten, kerkers en koningen*, 94-95.
- I JEUGD IN DE FRANSE TIJD
- 1 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 8.
- 2 Afschrift doopakte, kopie 8 januari 1813, ADC.
- 3 Zie bijvoorbeeld Donker Curtius aan Coppies, 3 maart 1855, ADC. Donker condoleerde in deze brief ene Cornelis Coppies met het overlijden van zijn vrouw Cornelia Hendrika Donker (1787-1855). Hoewel dit ver(de)re familie betrof, sprak Donker (de aange trouwde) Coppies aan als 'Waarde Neef' en schreef hij hem over Cornelia Hendrika: 'van mijne kindsheid af beschouwde ik uwe beste vrouw als ene zuster'.
- 4 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 52 nt. 33.
- 5 Ibidem, 12-13.
- 6 Ibidem, 73.
- 7 Ibidem, 15.
- 8 Ibidem, 75.
- 9 Vos, *Burgers, broeders en bazen*, 232-236.
- 10 Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud*, 149-172.
- 11 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 21-22.
- 12 Ibidem, 23, 80-84.
- 13 Bos-Rops, *Van generaliteitsland tot provincie*, 17.
- 14 Schama, *Patriots and Liberators*, 174-176.
- 15 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 87-95.
- 16 Ibidem, 97-99.
- 17 Ibidem, 99-104.
- 18 Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 73-103, Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 94-105.
- 19 Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 47-57.
- 20 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 107.
- 21 Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 37.
- 22 Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 302-336.
- 23 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 109.
- 24 De Greve, 'Levensberigt van Mr. Willem Boudewijn Donker Curtius van Tienhoven', 246.
- 25 Bauwens, *Het Nationaal Gerechtshof*, 398.
- 26 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 112-114.
- 27 Bauwens, *Het Nationaal Gerechtshof*, 394.
- 28 De Greve, 'Levensberigt van Mr. Willem Boudewijn Donker Curtius van Tienhoven', 245.
- 29 Holtrop aan Devilliers, 24 februari 1811, in: *Gedenkstukken*, zesde deel, eerste stuk, 535.
- 30 In het familiearchief zijn enkele van zijn voordrachten uit 1806-1807 bewaard gebleven.
- 31 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 99.
- 32 In 1795 naar Den Haag, vervolgens in 1798 terug naar Den Bosch, een jaar later naar Dordrecht en ten slotte in 1802 weer naar Den Haag.
- 33 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 110.
- 34 Mr. A.v.H., *Herinneringen van vroeger en later leeftijd*, 220-221.
- 35 Gedicht Boudewijn Donker Curtius 13 juli 1799, ADC.
- 36 Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813*, 26.
- 37 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 1.
- 38 *Boekzaal der geleerde wereld*, maart 1807, 282, september 1807, 310.
- 39 Heemskerck, *Levensbericht van Mr. J.M. de Kempnaer*, 6-7.
- 40 Jansen, 'H.C. Cras', 306-308.
- 41 Knegtmans, *Professoren van de stad*, 169.
- 42 Naber, *Joan Melchior Kemper*, 69, 76.

- 43 Otterspeer, *Groepsportret met Dame, De werken van de wetenschap*, 214-215, 236.
- 44 Verheijen, *Nederland onder Napoleon*, 257-258.
- 45 Otterspeer, *Groepsportret met Dame, De werken van de wetenschap*, 218-219.
- 46 ‘avec plus grande distinction’, Périer, *Dirk Donker Curtius*, 5. Dit judicium werd overigens vaak gegeven.
- 47 Donker Curtius, *Theses Juridicae Inaugurales*, 3-4.
- 48 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 117. Alexandrina Margaretha overleed in 1825 in een zwakzinnigengesticht in Den Bosch. Waarschijnlijk was ze hier terechtgekomen in de Bossche tijd van de familie Donker. Dit betekent dat ze in 1813 waarschijnlijk niet meer thuis woonde.
- 49 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 117-118.
- 50 Vereffening remplaceringscontract Donker Curtius - Klemens, september 1815, ADC.
- 51 Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, 7-14.
- 52 *Nederlands Biografisch Woordenboek*, 1, 734.
- 53 Driekwart van de gardisten was Frans en bovendien had Napoleon geen reden tot vrees dat de Nederlandse notabelen zijn bewind in gevaar zouden brengen. Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, 15-21.
- 54 ‘ceux qui languissaient sans état’, Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 118.
- 55 ‘dans son intérêt et dans celui de sa famille’, Périer, *Dirk Donker Curtius*, 13-19.
- 56 Benjamin aan Boudewijn en Cornelia Donker Curtius, 9 mei 1813, ADC.
- 57 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 118.
- 58 Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, 40.
- 59 ‘infiniment désagréables’, De Stassart aan Van Maanen, 10 mei 1813, in: *Gedenkstukken*, vi, derde stuk, 1614.
- 60 Lok, *Windvanen*, 258.
- 61 ‘tous les yeux étaient fixés sur ce jeune homme’, Périer, *Dirk Donker Curtius*, 20-25.
- 62 ‘Comment vous appelez Curtius? Vous voulez faire le Romain, ah, je t'apprendrai à faire le Romain’, Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 119-120.
- 63 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 120.
- 64 ‘un obligé ami’, Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813*, 18-20.
- 65 ‘dernière invitation’, Périer, *Dirk Donker Curtius*, 29-34.
- 66 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 34-37.
- 67 NA 3.02.10.04, inv.nr. 145.
- 68 Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, 78.
- 69 ‘vous êtes un bête, vous mettez les plus grands rebelles ensemble, il faut les séparer et les traiter comme des criminels’, Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813*, 21.
- 70 Dirk aan Willem Donker Curtius, 6 juni 1813, ADC.
- 71 Dirk aan Willem Donker Curtius, 7 juni 1813, ADC.
- 72 Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, 80.
- 73 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 38-40.
- 74 ‘la chaleur d'un premier mouvement’, ‘toute mesure rigoureuse qui serait prise contre lui, affligerait les gens de bien, et ne pourrait qu'affaiblir les sentiments de respect et d'attachement pour S.M’, Lebrun aan de keizer, 9 juli 1813, in: *Gedenkstukken*, vi, eerste band, 285.
- 75 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 122-123.
- 76 Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, 82.
- 77 Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813*, 22. Donker spreekt hier zelf over 14 en 15 mei, maar dat moet een vergissing zijn, in mei was hij immers nog niet gearresteerd.
- 78 Dirk aan Boudewijn Donker Curtius, [14 juni 1813], ADC.

- 79 Dirk aan Cornelia Donker Curtius, 15 juni 1813, ADC.
- 80 Dirk aan Willem Donker Curtius, 16 juni 1813, ADC.
- 81 Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813*, 33.
- 82 Dirk aan Willem Donker Curtius, 23 juni 1813, ADC.
- 83 Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813*, 23-24.
- 84 Dirk aan Hein Donker Curtius, 4 juli 1813, ADC.
- 85 Dirk aan Boudewijn en Cornelia Donker Curtius, 27 juni 1813, ADC.
- 86 Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813*, 25.
- 87 Dirk aan Willem Donker Curtius, 7 juli 1813, ADC.
- 88 Dirk aan Boudewijn en Cornelia Donker Curtius, 1 september 1813, ADC.
- 89 Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, 181.
- 90 Ibidem, 163-164.
- 91 Dirk aan Boudewijn en Cornelia Donker Curtius, 7 augustus 1813, ADC.
- 92 Cornelia aan Dirk Donker Curtius, 3 augustus 1813, ADC.
- 93 Cornelia aan Dirk Donker Curtius, 5 augustus 1813, ADC.
- 94 Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813*, 27.
- 95 Dirk aan Willem Donker Curtius, 31 augustus 1813, ADC.
- 96 Dirk aan Willem Donker Curtius, 9 september 1813, ADC.
- 97 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 49.
- 98 Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, 268.
- 99 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 49.
- 100 *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, VII, 613.
- 101 Het geslacht Donker Curtius wordt voor het eerst opgenomen in het Nederlands Patriciaat in 1950. Afgaand op het criterium dat een familie voor opname in het 'blauwe boekje' 150 jaar, dat wil zeggen zes generaties, onafgebroken een belangrijke maatschappelijk rol vervuld moet hebben, valt dit ongeveer rond deze periode.

- Zie voor deze discussie ook Secker, *Ministers in beeld*, 48-49, Van den Berg, *Toegang tot het Binnenhof*, 45-48.
- 102 De Greve, 'Levensbericht van Mr. Willem Boudewijn Donker Curtius van Tienhoven', 245.
- 103 Lok, *Windvanen*, 258-259, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, v, 190.
- 104 Steur, 'November 1813', 213-214.
- 105 *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, IV, 397.
- 106 Van Boven, *Afscheid van de wereld*, 30.
- 107 Uitterhoeve, *1813 – Haagse Bluf*, 80-81, 88, 269.
- 108 *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, v, 207.
- 109 Boymans, *De Garde d'Honneur*, I-11.

2 ZUID-NEDERLANDSE INVLOEDEN

- 1 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 82, 88-89, 182.
- 2 Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 30 maart 1825, in: *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland*, VIII, band 3, 459.
- 3 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 235.
- 4 Lok, *Windvanen*, 207-246.
- 5 Donker Curtius aan De Stassart, oktober/november 1821, in: Périer, *Dirk Donker Curtius*, 127, brief ook aanwezig in ADC.
- 6 Donker Curtius aan De Stassart, oktober/november 1821, in: Périer, *Dirk Donker Curtius*, 132.
- 7 [Donker Curtius van Tienhoven], *Vrijmoedige gedachten, derde stuk*, 90-91.
- 8 Aan den gewezen Prefect van de Voormalig Departement der Monden van de Maas Goswin Joseph de Stassart, bij zijne benoeming als Lid van de Staten Generaal en zijne terugkomst in 's Gravenhage, ADC.
- 9 Lemmens, 'Une terre hospitalière et libre', 278.
- 10 Van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot*, 125-136.

- 11 Lemmens, 'Het ontluikend liberalisme', 1171-1175.
- 12 Delbecke, 'Ambitieuze verdedigers van het eigen vrije woord', 149-150.
- 13 Verberne, *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850*, 11, 45.
- 14 Furnée, 'In Good Company', 122-123, 125-128.
- 15 De Jonge werd lid in 1808, Philipse in 1819 en Van Rappard in 1825, Register der Effectieve en Buitengewone Leden van de Sociëteit op het Plein, opgemaakt den 1 Januarij 1840, HGA 0612-01, inv.nr. 629.
- 16 In totaal werden er 291 aandelen uitgegeven tegen vijf procent rente per jaar, Geldlening ad f. 36.375.- voor aankoop 'Witte' pand. Namen intekenaars en hun adressen, HGA 0612-01, inv.nr. 854.
- 17 Montijn en Gram, *Gedenkboek der Nieuwe of Littéraire Sociëteit te 's-Gravenhage*, 10-14.
- 18 Van Velzen, 'De invloed van de theorie van Benjamin Constant', 123, 136-137.
- 19 Ibidem, 146-149.
- 20 Zie hiervoor hoofdstuk drie.
- 21 Delbecke, 'Ambitieuze verdedigers', 152.
- 22 Donker Curtius, 'Beredeneerd advijs', 24-34.
- 23 Delbecke, 'Ambitieuze verdedigers', 140-141, 149-150.
- 24 De Potter, *Procès de M. de Potter*, 42, 63.
- 25 De Prins, *Voor Keizer en Koning*, 209.
- 26 НТК 1828-1829, Kamerstuknummer XVIII.3.
- 27 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 443, nt. 32.
- 28 Delbecke, 'Ambitieuze verdedigers', 137-138, 156.
- 29 Thorbecke aan Thorbecke-Solger, 21 maart 1848, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, v, 103.
- 30 Het is opvallend dat Donkers naam als een van de weinige in Ampts correspondentie als een soort code is geschreven. Ampt aan Van Maanen, 17 februari 1830, NA 2.09.01, inv.nr. 4601 nr. 6.
- 31 De Knijff aan Van Maanen, 4 augustus, 11 augustus 1830, in: *Gedenkstukken*, IX, band 2, 827, 839.
- 32 Delbecke, 'Ambitieuze verdedigers van het eigen vrije woord', 143-144.
- 33 De Valk, 'Landsvader of landspauz?', 79, 82.
- 34 François, 'De petitiebeweging', 124-133, 143-144.
- 35 *De Bijenkorf*, 8 februari 1829, nr. 12, 1 maart 1829, nr. 18, 22 maart 1829, nr. 24, 11 februari 1830, nr. 12, 25 februari 1830, nr. 16.
- 36 *De Bijenkorf*, 11 juni 1829, nr. 47, 11 juli 1830, nr. 55.
- 37 Ampt aan Van Maanen, 29 november 1829, NA 2.09.01 inv.nr. 4601 nr. 6.
- 38 Ampt aan Van Maanen, 23 augustus 1830, NA 2.09.01 inv.nr. 4601 nr. 6.
- 39 *De Bijenkorf*, 8 augustus 1830, nr. 63.
- 40 *De Nederlandsche Spectator*, 23 juli 1864, nr. 30.
- 41 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 113.
- 42 Van Holthoorn, 'Thorbecke and Dutch Liberalism', 46.
- 43 *De Nederlandsche Spectator*, 23 juli 1864, nr. 30.
- 44 Donker Curtius aan Willem I, 4 oktober 1830, NA 2.02.01 inv.nr. 5737, La 0 36bis, geh.
- 45 Zie bijvoorbeeld НТК 1834-1835, 171. Hier wordt Dirk 'Mr. D. Donker Curtius van Tienhoven' genoemd.
- 46 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 113.
- 47 [Donker Curtius], *Gemeenzame brieven, tweede stuk*, 31-32.
- 48 [Donker Curtius van Tienhoven], *Vrijmoedige gedachten, eerste stuk*, 13-16, *tweede stuk*, 26-29, 36-37, *derde stuk*, 14-20, 35-45, 53-54.
- 49 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 392, nt. 23.
- 50 Vreede, *Levensschets van G.W. Vreede*, 177.
- 51 Greve, 'Levensberigt van Mr. Willem Boudewijn Donker Curtius van Tienhoven', 260.
- 52 *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, vijfde deel, 138-139.

- 53 Van der Willigen, *Iets over Hendrik Herman Donker Curtius*, 13, 15-19.
- 54 Donker Curtius van Tienhoven, *Iets over de theorie der straffen*, 87-88.
- 55 Sautijn Kluit, 'Dagblad-vervolgingen in België', 363.
- 56 'une barbare dérision', Sautijn Kluit, 'Dagblad-vervolgingen in België', 360-361, 363.
- 57 Zie hiervoor hoofdstuk drie.
- 58 Donker Curtius, 'Beredeneerd advijs', 24-29.
- 59 De la Marre, 'La Belgique et la Hollande', 419.
- 60 Donker Curtius, 'Beredeneerd advijs', 24.
- 61 *De Bijenkorf*, 26 augustus 1830, nr. 68, 12 september 1830, nr. 73, 19 september 1830, nr. 75.
- 62 *De Standaard*, 18 september 1830, nr. 1.
- 63 *De Standaard*, 22 september 1830, nr. 2, 26 september 1830, nr. 3.
- 64 *De Standaard*, 29 september 1830, nr. 4.
- 65 *De Standaard*, 3 oktober 1830, nr. 5, 9 oktober 1830, nr. 6, 16 oktober 1830, nr. 7.
- 66 *De Standaard*, 22 oktober 1830, nr. 8, 27 oktober 1830, nr. 9.
- 67 De *Gemeenzame brieven* waren een ver-slag van een briefwisseling tussen twee fictieve personen, A en B. In de latere delen kwam slechts B aan het woord. Aangezien de brieven één geheel vormen en op elkaar voortbouwen, lijkt de suggestie dat één van beide brieven meer de mening van Donker vertegenwoordigde (Stuurman, *Wacht op onze daden*, 114) dan de ander niet erg plausibel. Beide acht ik de mening van Donker te zijn. Tijdgenoten meenden dat de twee brieven daadwerkelijk door twee verschillende auteurs waren geschreven. Thorbecke dacht dat de eerste brief van de hand van de Leidse hoogleraar Hendik Willem Tydeman was en de tweede van de Amsterdamse advocaat Jonas Daniel Meijer (Thorbecke aan Groen van Prinsterer, 7 december 1830, in: Gerretson (red.), *Groen van Prinsterer, schriftelijke nalatenschap*, 1, 387). Ook Guillaume Groen van Prinsterer zag twee verschillende auteurs: 'De schrijver van den 2n der Gemeenzame brieven is een radicaal; zijn medeschrijver heeft goeden aanleg om het te worden; en hun geschrift toont dat zij invloed kunnen hebben' (Groen van Prinsterer aan Thorbecke, 13 december 1830, in: Gerretson (red.), *Groen van Prinsterer, schriftelijke nalatenschap*, 1, 390).
- 68 [Donker Curtius], *Gemeenzame brieven, eerste stuk*, 13, 31, 35, 40.
- 69 Ibidem, 63, 89, 73-74, 84, 99.
- 70 Van Hogendorp, *De Scheiding van Holland en België*, 59-69, *De Prins van Oranje*, 9.
- 71 *Nederlandsche gedachten*, 13 december 1830, nr. 30, 16 december 1830, nr. 31.
- 72 'Boekbeschouwing. Gemeenzame Brieven', 39, 48-49, 56, 117-118, 129, 135.
- 73 Thorbecke aan Groen van Prinsterer, 7 december 1830, in: Gerretson, *Groen van Prinsterer, schriftelijke nalatenschap*, 1, 386.
- 74 [Donker Curtius], *Gemeenzame brieven, tweede stuk*, 1, 37.
- 75 Ibidem, 13, 20-21.
- 76 Ibidem, 18, 19.
- 77 Ibidem, 22, 23, 25.
- 78 Ibidem, 24-35.
- 79 *De Standaard*, 27 februari 1831, nr. 36.
- 80 'le système de l'opposition en Hollande', 'hommes indépendants', 'gens fors rares' [Donker Curtius], *Traduction d'une brochure Hollandaise*, 1.
- 81 [Donker Curtius], *Gemeenzame brieven, derde stuk*, 10, 16, 22, 26.
- 82 In de veilingcatalogus van de boeken van François Cornelis Donker Curtius (1805-1888), neef en executeur-testamentair van Dirk (*Catalogus eener belangrijke en uitgebreide verzameling boeken*), bevinden zich onder meer vroegnegentiende-eeuwse werken van Montesquieu, Brusselse en Parijse uitgaven van de werken van Bentham (1831, p. 3, 1823, p.19), een uitgave van Hugo de Groot's *De iure belli ac pacis*

- uit 1773 (p. 4) waarnaar Dirk in zijn stellingen in 1811 verwijst, enkele werken over polderrecht (p. 10), wellicht gebruikt voor zijn verhandelingen over de rechtsmacht van heemraden, en een later werk van Constant (p. 5). Het is niet met zekerheid vast te stellen welke werken aan Dirk hebben toebehoord.
- 83 Hoewel hij tijdens de Honderd Dagen nog wel toenadering zocht tot Napoleon, mogelijk om in de praktijk te kijken of Napoleon in zijn constitutionele theorie zou passen. Dit maakte hem in de ogen van de restauratiemonarchen uiteraard extra verdacht (Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, 93-97).
- 84 Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, 84-85.
- 85 Wood, *Constant*, 156-166, 176, 214, 224-225, 231.
- 86 Thorbecke aan Groen van Prinsterer, 7 december 1830, in: Gerretson, *Groen van Prinsterer, schriftelijke nalatenschap*, I, 386.
- 87 [Donker Curtius], *Gemeenzame brieven, eerste stuk*, 70, 78, 87.
- 88 Steintrager, *Bentham*, 50-51, 103.
- 89 Idem, 30.
- 90 Zie hiervoor hoofdstuk drie.
- 91 Steintrager, *Bentham*, 53, 87-89, 106.
- 92 Harisson, *Bentham*, 199-206.
- 93 Zie hiervoor hoofdstuk vier.
- 94 Steintrager, *Bentham*, 20-21, 47.
- 95 Zie hiervoor hoofdstuk vier.
- 96 Harisson, *Bentham*, 180, 200-201.
- 97 HTK 1869-1870, 19 mei 1870, 1470, zie ook hoofdstuk elf.
- 98 'les opinions ont pour base le libéralisme français de 1820', *Le Messager de Gand*, 28 oktober 1837, nr. 301.
- 3 VERDEDIGER VAN HET VRIJE WOORD
- 1 Soeverein besluit van 24 januari 1814, *Stb. 1814*, 17.
- 2 Colenbrander, *Het ontstaan der grondwet*, 474-476.
- 3 Soeverein besluit van 24 januari 1814, *Stb. 1814*, 17.
- 4 Wet, houdende voorschriften tot spoedige en krachtdadige beteugeling van onrust en kwaadwilligheid, 10 april 1815, *Stb. 1815*, 32.
- 5 Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 10-11.
- 6 Donker Curtius, 'Beredeneerd advijs', 24-34.
- 7 Delbecke, *De lange schaduw van de grondwetgever*, 25-31.
- 8 Rutjes, 'Onderdrukt onbehagen', 38-40.
- 9 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 104, Van Sas, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot*, 125-136.
- 10 Aanstellingsbrief Dirk Donker Curtius bij het Hoog Gerechtshof voor de Financiën en Zeezaken, 24 mei 1815, ADC.
- 11 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 6.
- 12 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 110-112.
- 13 Ibidem, 95, Van Zanten, *Willem II*, 270-274.
- 14 Zie bijvoorbeeld *Advertentie-blad*, 13 december 1819, nr. 16, 23 december 1819, nr. 19.
- 15 *Advertentie-blad*, 5 januari 1820, nr. 2, 19 januari 1820, nr. 6.
- 16 *Advertentie-blad*, 5 februari 1820, nr. 11, 16 februari 1820, nr. 16.
- 17 *Advertentie-blad*, 26 april 1820, nr. 34, 24 juni 1820, nr. 51.
- 18 *Advertentie-blad*, 5 augustus 1820, nr. 63.
- 19 *Le Constitutionnel*, 12 december 1820, nr. 545. Hier werd nog aan toegevoegd dat hij schrijver was van een 'ouvrage périodique sur le projet de Code civil'. Dit betrof echter niet Dirk, maar zijn oudere broer Willem.
- 20 Philipse aan Van Maanen, 28 oktober 1820, in: *Gedenkstukken*, vIII, band 2, 508.
- 21 Ibidem, 508-509.

- 22 De gebroeders Van Langenhuysen waren uitgevers in Den Bosch. A.P. van Langenhuysen was uitgever in Den Haag, hier zou Donker in 1830 zijn *Gemeenzame brieven* uitgeven. In Amsterdam was een uitgever C.L. van Langenhuysen gevestigd. Zij waren allen familie.
- 23 Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 260-263.
- 24 *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, x1, 404.
- 25 Hooykaas, 'Thorbecke en de pers', 40-42.
- 26 Sautijn Kluit, 'Het Journal de La Haye', 68-69.
- 27 *Algemeen Handelsblad*, 12 juli 1834, nr. 840.
- 28 Sautijn Kluit, 'Het Journal de La Haye', 68-73.
- 29 Libry Bagnano, *Appel à l'opinion publique*, 41.
- 30 'un homme doué d'un noble caractère', Libry Bagnano, *Appel à l'opinion publique*, 99.
- 31 *Algemeen Handelsblad*, 12 juli 1837, nr. 1774.
- 32 *Arnhemse Courant*, 29 juni 1837, nr. 76.
- 33 *Algemeen Handelsblad*, 13 juli 1837, nr. 1775.
- 34 *Arnhemse Courant*, 29 juni 1837, nr. 76.
- 35 *Algemeen Handelsblad*, 13 juli 1837, nr. 1775.
- 36 *Arnhemsche Courant*, 14 februari 1839, nr. 27. Tijdens de processen is niet ingegaan op de vraag wie de 'zeer goede hand' was, die de bron van het verhaal vormde. Volgens Donker was het een 'braaf, eerlijk, gezeten, waarheidlievend mensch' (Donker Curtius, *Pleitrede ten behoeve van C.A. Thieme*, 22). Lang is aangenomen dat de bron van het verhaal Lodewijk Caspar Luzac was (Sautijn Kluit, 'Arnhemsche Couranten', 45). Hij raadde de directeur van het postkantoor na de publicatie echter ook aan om een klacht in te dienen bij de openbare aanklager in Arnhem, dus het lijkt onwaarschijnlijk dat hij ook de *Arnhemsche Courant* zou hebben ingelicht. Een andere mogelijkheid is dat de informatie afkomstig was van een van de gebroeders Olivier, van wie de oudste, Nicolaas, advocaat in Leiden was, en Willem net studeerde. Voor Nicolaas zou pleiten dat hij naar Arnhem afreisde om met Roest over een mogelijk proces te praten. Willem zou ook de bron kunnen zijn, hiervoor valt aan te voeren dat de Leidse advocaat Dillié in een brief had gesproken over een student die de zaak aanhangig had gemaakt. Hij was echter net als student ingeschreven en nog geen twintig jaar oud, dus het lijkt wat vergezocht dat hij zich in zulke gewichtige zaken zou mengen (Hooykaas, 'Het Leidse postkantoor in opspraak', 125-126). Beide broers waren overigens leerlingen van Thorbecke en zouden in de jaren veertig een belangrijke rol spelen bij de *Arnhemsche Courant*. Gegeven het feit dat bij de rechtbank een Leidse boekhandelaar als getuige werd opgeroepen en deze al snel na de aanklacht geïdentificeerd werd, zou het goed mogelijk zijn dat hij het openen van zijn brieven aan één van zijn klanten – een student? – heeft gemeld, die vervolgens hierover de krant heeft geïnformeerd. Nicolaas Olivier zou dan in de hoedanigheid van advocaat van deze tipgever naar Arnhem zijn gereisd. Zekerheid over de bron is helaas niet te geven.
- 37 *Leydsche Courant*, 18 februari 1839, nr. 21.
- 38 *Arnhemsche Courant*, 7 maart 1839, nr. 39.
- 39 Thorbecke aan Van Assen, 7 maart 1839, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 261 nt. 3.
- 40 *Arnhemsche Courant*, 16 april 1839, nr. 61.
- 41 *Arnhemsche Courant*, 18 april 1839, nr. 62.
- 42 De Kempenaer aan N. Olivier, 29 april 1839, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 270 nt. 4.

- 43 Van Assen aan Thorbecke, ongedateerd [eind april 1839], in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, 111, 269.
- 44 *Arnheemsche Courant*, 18 mei 1839, nr. 78.
- 45 *Arnheemsche Courant*, 12 mei 1839, nr. 75.
- 46 *Arnheemsche Courant*, 14 mei 1839, nr. 76.
- 47 Hooykaas, 'Het Leidse postkantoor in opspraak', 127.
- 48 *Arnheemsche Courant*, 14 mei 1839, nr. 76.
- 49 Hij verwachtte met zijn aanstaande publicatie over de grondwet toch al aandacht van overheidszijde, Drentje, *Thorbecke*, 322.
- 50 Thorbecke aan Van Assen, 19 mei 1839, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, 111, 271 nt. 3.
- 51 *Arnheemsche Courant*, 18 mei 1839, nr. 78.
- 52 RAD 100 inv.nr. 653. De beëdiging werd voor het laatst jaarlijks verlengd op 17 september 1847. Het jaar erna was dit door Donkers ministerschap niet meer nodig.
- 53 Donker Curtius, *Pleitrede ten behoeve van C.A. Thieme*, 44.
- 54 *Algemeen Handelsblad*, 6 oktober 1838, nr. 2160.
- 55 *Arnheemsche Courant*, 16 juli 1839, nr. 112.
- 56 Donker Curtius aan De Kempnaer, 13 mei 1839, GA 3297 inv.nr. 1.
- 57 C.A. Thieme aan De Kempnaer, zonder datum (ca. augustus 1843), GA 3297 inv.nr. 1.
- 58 H.C.A. Thieme aan De Kempnaer, 7 augustus 1843, GA 3297 inv.nr. 1.
- 59 *Arnheemsche Courant*, 16 juli 1839, nr. 112.
- 60 *Arnheemsche Courant*, 14 juli 1839, nr. 111.
- 61 Donker Curtius, *Pleitrede ten behoeve van C.A. Thieme*, 3-10, 16-21.
- 62 Ibidem, 27, 45.
- 63 Ibidem, 25-27, 30.
- 64 Ibidem, 3.
- 65 Ibidem, 44-45.
- 66 Ibidem, 45.
- 67 *Arnheemsche Courant*, 16 juli 1839, nr. 112.
- 68 *Arnheemsche Courant*, 11 augustus 1839, nr. 127.
- 69 *Arnheemsche Courant*, 31 augustus 1839, nr. 138.
- 70 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 93-94. Schneider, Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978*, 125, De Boer, 'Een drukpersproces in de Groninger Ommelanden (1833)', 135.
- 71 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 95.
- 72 Meeter, *Kranten, kerkers en koningen*, 26-30.
- 73 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 99-102.
- 74 Ibidem, 87-93.
- 75 Ibidem, 102-109.
- 76 Meeter, *Kranten, kerkers en koningen*, 54.
- 77 Sautijn Kluit, *De Tolk der Vrijheid*, 4. 'Willem Kaaskop' sloeg op Willem I en zijn impopulaire verlovings met de katholieke Belgische Henriëtte d'Oultremont.
- 78 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 122-130.
- 79 *Algemeen Handelsblad*, 22 januari 1841, nr. 2874.
- 80 *Weekblad van het Regt*, 18 januari 1841, nr. 148.
- 81 *Weekblad van het Regt*, 8 maart 1841, nr. 162.
- 82 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 130-132.
- 83 *Weekblad van het Regt*, 20 augustus 1841, nr. 209.
- 84 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 133, nt. 229, NA 2.09.01, inv.nr. 5094.
- 85 Ibidem, 134, nt. 230.
- 86 *Arnheemsche Courant*, 4 november 1845, nr. 221.
- 87 Zie voor een beknopt overzicht: Schouwenaar, *De Arnheemsche Courant*, 65.
- 88 Donker Curtius aan De Kempnaer, 10 september 1846, GA 3297, inv.nr. 1. Niet alleen komt de stijl van het artikel niet met die van Donker overeen, hij ont-

kende zelf er iets mee te maken te hebben. Ook de schrijver van de artikelen zelf gaf aan niets met Donker van doen te hebben: 'Intusschen zal dit de laatste keer zijn, dat wij ons bedienen zullen van onze tot dusverre gebruikelijke initialen, op grond vooral, dat de *boosaardigheid* van zekere lieden, tegen beter weten aan, uitgestrooid en misschien hier en daar heeft kunnen doen gelooven, dat onze initialen *D.D.* zouden beteekenen *DIRK DONKER (CURTIUS)* en niet *Dieu-Donné* en omdat wij niet willen, dat op rekening van gemelden heer worde geschoven, wat Zijn Ed.Gestr, geheel *Vreemde Dingen* zijn' (*Arnhemsche Courant*, 4 november 1846, nr. 234). De schrijver berichtte dat hij om verwarring te voorkomen voortaan met andere initialen of anoniem zou tekenen. In de daaropvolgende jaren zouden er nog diverse artikelen in de *Arnhemsche Courant* verschijnen die qua stijl en toonzetting met de 'DD-kenmerken' overeenkwamen. In 1848 werd er in een dergelijk artikel felle kritiek geleverd op de politieke koers van Donker (Schouwenaar, *De Arnhemsche Courant*, 66-67). Dit, en het feit dat Donker op dat moment al minister was, maken het zeer onwaarschijnlijk dat Donker achter de betreffende artikelen zat. In reactie op regeringsgetrouwe kranten wist de *Vlissingsche Courant* te melden dat Donker al enkele jaren niet meer in de *Arnhemsche Courant* had geschreven en Blussé – van wie sommigen dachten dat hij achter de initialen zat – nog nooit. De krant vermoedde dat de regering een vervolging wilde instellen tegen de krant om zo de naam van de schrijver die felle kritieke had op Van Hall te achterhalen (*Vlissingsche Courant*, 5 december 1845, nr. 146). Ook Donker ontkende dat hij 'DD' was en voegde daaraan toe dat hij weinig waardering had voor de anonieme schrijver. Hij wist naar eigen zeggen wie achter de initialen schuil-

ging, maar verklaarde dat hij deze persoon nooit zag of sprak (Sautijn Kluit, 'Arnhemsche Couranten', 67, *Arnhemsche Courant*, 14 mei 1846, nr. 109). Het is derhalve hoogst waarschijnlijk dat Donker inderdaad 'DD' was. Het lag niet in zijn karakter om op deze manier om een vermeend auteurschap heen te draaien (Abrahams, *De pers in Zeeland*, 369). Er is veel gespeculeerd over wie 'DD' nu wel was. Robijns suggereerde dat 'DD' de *nom de plume* was van Mr. H.C.A. Thieme, een neef van C.A. Thieme (Robijns, *Radicalen in Nederland*, 192 nt. 4). Dit zou onwaarschijnlijk zijn, aangezien hij in de zomer van 1847 naar Indië vertrok, en er ook na dat moment artikelen met 'DD-kenmerken' verschenen (Schouwenaar, *De Arnhemsche Courant*, 103, nt. 47). Schouwenaar opperde dat Mr. W.C.D. Olivier, broer van Nicolaas Olivier, achter de initialen schuilging, omdat hij met zekerheid vanaf halverwege de jaren veertig langdurig redacteur was van de krant, en hij zijn stijl in verschillende artikelen over een lange tijdspanne herkende (Schouwenaar, *De Arnhemsche Courant*, 94-96). Anderen suggereerden dat Olivier wel degelijk enkele van de 'DD-artikelen' had geschreven, maar zeker niet het gewraakte 'Vreemde dingen' in november 1845 (Von Santen, *Olivier*).

89 *Arnhemsche Courant*, 14 mei 1846, nr. 109.

90 Donker Curtius aan De Kempenaar, 10 september 1846, GA 3297, inv.nr. 1.

91 Donker Curtius aan Thieme, 4 september 1846, GA 3297, inv.nr. 1.

92 Zie ook hoofdstuk vijf.

93 Donker Curtius aan De Kempenaar, 10 september 1846, GA 3297, inv.nr. 1.

94 Luzac aan De Kempenaar, 19 september 1846, GA 3297, inv.nr. 10.

95 *Arnhemsche Courant*, 14 mei 1846, nr. 109.

96 *Arnhemsche Courant*, 3 november 1846, nr. 233.

- 97 *Arnhemsche Courant*, 5 februari 1847, nr. 25.
- 98 *Weekblad van het Regt*, 25 februari 1847, nr. 785.
- 99 *Weekblad van het Regt*, 18 maart 1847, nr. 791.
- 100 Sautijn Kluit, 'Arnhemsche Couranten', 97-99.
- 101 [Boissevain], *Kritiek der Troonrede*, 4, 9, 11.
- 102 *Rotterdamsche Courant*, 14 mei 1845, nr. 58.
- 103 *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1846, nr. 4519.
- 104 *Algemeen Handelsblad*, 18 juni 1846, nr. 4546.
- 105 Sautijn Kluit, *De Staatkundige Tooverlantaarn, of Utopisch-Politische Snelwegen*, 30-31.
- 106 Van Hulst, *De Staatkundige Tooverlantaren of Utopisch-Politische Snelwegen*, 370.
- 107 Donker woonde op het Lange Voorhout tussen tal van adellijke en anderszins aanzienlijke personen die publieke functies uitoefenden. Met geen van hen had Donker echter een verstandhouding waarop de beschrijving van Van Hulst zou kunnen doelen. Van Maanen woonde in 1845 niet meer naast Donker. Johan Antoni Philipse, raadsheer bij het Haagse gerechtshof, die achttien huizen bij Donker vandaan woonde, zou een mogelijkheid zijn, maar ook met hem had Donker geen bijzondere betrekking (HGA Bevolkingsregister, volkstelling 1840, 1845). Meest voor de hand liggende 'zeker hoog persoon' blijft Willem 11 over, die aan het eind van de straat in paleis Kneuterdijk woonde. Donker was net daarvoor bij hem uit de gratie gevallen wegens zijn steun aan het negenmannenvoorstel, zie ook hoofdstuk zes.
- 108 Zie hiervoor hoofdstuk twee.
- 109 Donker Curtius, *Iets over het nut der ijzeren wegen voor Nederland*, 29.
- 110 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 127.
- 111 Smits, *De Afscheiding van 1834*, v, 281 nt. 65.
- 112 Van Appeltere, *Pleitrede in de zaak van Hendrik Petrus Scholte*, 73.
- 113 Van Hall aan Scholte, 7 november 1835, in: Smits, *De Afscheiding van 1834*, v, 284.
- 114 Van Hall aan Scholte, 17 november 1835, in: Smits, *De Afscheiding van 1834*, v, 285.
- 115 Gefken aan Scholte, 19 november 1835, in: Smits, *De Afscheiding van 1834*, v, 102.
- 116 Groen van Prinsterer aan Koenen, 3 december 1835, in: Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, 11, 136.
- 117 Donker Curtius, *Verdere bestrijding der regtsmagt van heemraden*, 4-5.
- 118 Van Appeltere, *Pleitrede in de zaak van Hendrik Petrus Scholte*, 83.
- 119 Smits, *De Afscheiding van 1834*, v, 285-286.
- 120 Ibidem, 285 nt 92.
- 121 Donker Curtius, *Beantwoording der verdediging van de regtsmagt der heemraadschappen*, 30-31.
- 122 *Weekblad van het Regt*, 10 oktober 1844, nr. 537.
- 123 Gegeven de leeftijd, geboorteplaats en functie is deze man te identificeren als Louis Joseph Gantois, geboren 16 februari 1787 te Bergen (Henegouwen), overleden 4 januari 1864 te Brussel. Hij was sinds 1840 kolonel en adjudant van Willem 11, onderscheiden met de Militaire Willemsorde, de Orde van de Nederlandse Leeuw, het Legioen van Eer en het Metalen Kruis. Raadsheer in hoger beroep was Johan Antoni Philipse, zoon van Anthoni Willem Philipse. Was het de vooraanstaande positie van Gantois die hem uiteindelijk vrijspraak opleverde?
- 124 *Weekblad van het Regt*, 6 september 1841, nr. 214.
- 125 Thorbecke aan Luzac, 7 september 1841, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, IV, 68.
- 126 *Weekblad van het Regt*, 10 oktober 1844, nr. 537.

- 127 *Weekblad van het Regt*, 9 januari 1845, nr. 563.
- 128 Huard, *Les débuts du radicalisme*, 15-23.
- 129 Démier, *La France du XIXe siècle*, 124, 213-216.
- 130 Mr. A.v.H., *Herinneringen van vroeger en later leeftijd*, 218-219.
- 4 JOURNALIST EN PUBLICIST
- 1 De levensschets en de voordrachten liggen in het familiearchief. De levensschets is daarnaast in 2010 door Maarten van Boven uitgegeven.
- 2 Het aantekeningenboek ligt in het familiearchief.
- 3 Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 178-179.
- 4 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 112.
- 5 [Donker Curtius], *Aanmerkingen op het besluit van den 5den October 1822*, 7, 14, 22, 28.
- 6 Willem van Hogendorp aan Dirk van Hogendorp, 30 maart 1825, in: *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland*, VIII, band 3, 459.
- 7 Donker Curtius, *Beantwoording der verdediging van de regtsmagt der heemraadschappen*, 37-38.
- 8 Donker Curtius aan Willem II, februari 1841, NA 2.09.01 inv.nr. 5094.
- 9 Donker Curtius, *Conflicten*, NA 2.09.01 inv.nr. 5094.
- 10 Van der Laarse, 'De Deugd en het Kwaad', 14.
- 11 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 66.
- 12 François, 'De petitiebeweging in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden', 129.
- 13 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 443.
- 14 Zie onder meer: Van der Laarse, 'De Deugd en het Kwaad', 15.
- 15 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 443 nt. 29.
- 16 Ampt aan Van Maanen, 17 februari 1830, NA 2.09.01 inv.nr. 4601 nr. 6.
- 17 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 444-445.
- 18 *De Bijenkorf*, 12 december 1830, nr. 99.
- 19 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 444.
- 20 Het motto was: 'La défense est de droit, et d'un coup de aiguillon, l'abeille en tous les temps repousse le frêlon' ('De verdediging is terecht, en bij een plotselinge steek, weert de bij de hoornaar af').
- 21 *De Bijenkorf*, 6 november 1828, nr. 9, 7 december 1828, nr. 18, 10 september 1829, nr. 73, 1 oktober 1829, nr. 79, 20 december 1829, nr. 102. Zie voor een uitgebreidere analyse van het liberalisme van *De Bijenkorf* Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 438-442.
- 22 *De Bijenkorf*, 9 november 1828, nr. 10, 4 december 1828, nr. 17, 11 januari 1829, nr. 4, 7 januari 1830, nr. 2, 14 maart 1830, nr. 21, 4 november 1830, nr. 88.
- 23 *De Bijenkorf*, 16 november 1828, nr. 12, 28 december 1828, nr. 24, 22 januari 1829, nr. 7, 29 januari 1829, nr. 9, 29 maart 1829, nr. 26, 24 september 1829, nr. 77, 17 januari 1830, nr. 5, 3 juni 1830, nr. 44.
- 24 *De Bijenkorf*, 23 oktober 1828, nr. 5; dit betreft de Bossche uitgeverij gebroeders Van Langenhuysen, niet de Haagse uitgever Van Langenhuysen, waar twee jaar later *De Standaard* en de *Gemeenzame brieven* zouden verschijnen, hoewel zij wel familie van elkaar waren. Ook later, in 1831, werden zij opgepakt voor overtreding van de drukperswet (zie Philipse aan Van Maanen, 7 februari 1831, NA 2.09.01 inv.nr. 4603).
- 25 *De Bijenkorf*, 13 november 1828, nr. 11.
- 26 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 443 nt. 29.
- 27 *De Bijenkorf*, 16 oktober 1828, nr. 3, 23 juli 1829, nr. 59, 23 augustus 1829, nr. 68.
- 28 Ampt aan Van Maanen, 26 december 1830, NA 2.09.01 inv.nr. 4601.
- 29 *De Bijenkorf*, 13 juni 1830, nr. 47.

- 30 Groen van Prinsterer aan A.G.A. en A.F. van Rappard, 16 januari 1830, in: Gerretson, *Groen van Prinsterer, schriftelijke nalatenschap*, 1, 251.
- 31 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 311, 443 nt. 29.
- 32 *De Bijenkorf*, 27 januari 1831, nr. 8.
- 33 *Leidse Studenten Almanak 1826*, 38.
- 34 *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, 1, 733.
- 35 HGA Bevolkingsregister, volkstelling 1830.
- 36 Vreede, *Levensschets van G.W. Vreede*, 177.
- 37 'Eclairer les esprits, calmer les passions', ontleend aan de Franse schrijver Felix Bodin.
- 38 *De Standaard*, 21 november 1830, nr. 13, 26 november 1830, nr. 14, 15 januari 1832, nr. 1.
- 39 *De Standaard*, 6 februari 1831, nr. 29, 30 maart 1831, nr. 38, 20 mei 1831, nr. 48, 7 december 1831, nr. 76.
- 40 *De Standaard*, 14 december 1831, nr. 77, 15 januari 1832, nr. 1.
- 41 *De Standaard*, 8 januari 1832, nr. 80, 2 juni 1832, nr. 19.
- 42 *De Standaard*, 11 juli 1832, nr. 21, 30 september 1832, nr. 44.
- 43 Thorbecke aan zijn ouders, 26 augustus 1831, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, 1, 211.
- 44 Thorbecke aan De Vos, 4 januari 1832, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, 1, 272.
- 45 Vreede, *Levensschets van G.W. Vreede*, 180.
- 46 Den Tex, 'Proeve over de Verantwoordelijkheid van Ministers en andere Ambtenaren', 153-156, 173-175, 187, 213-216, 247-249.
- 47 *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1832, 168.
- 48 Den Tex, 'Proeve over de Verantwoordelijkheid van Ministers en andere Ambtenaren', 529, 534-539.
- 49 *Brieven over het regt van verkiezing, 1e brief*, 7, 8-13, 20-36.
- 50 *Brieven over het regt van verkiezing, 1e brief*, 18-25, 2e brief, 49-51.
- 51 *Brieven over het regt van verkiezing, 2e brief*, 8, 39-49, 68, 69.
- 52 De Bosch Kemper, *De Geschiedenis van Nederland na 1830*, 11, 14.
- 53 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 122.
- 54 Den Tex, 'Proeve over de Verantwoordelijkheid van Ministers en andere Ambtenaren', 539.
- 55 Box aan Thorbecke, 14 februari 1833, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, 1, 391.
- 56 Valstar, *De Onpartijdige*, 79-80, 98-99, 101-107.
- 57 Donker Curtius, *De regtsmacht der hooge- en andere heemraadschappen betwist*, 9-19.
- 58 Ibidem, 32-40, 42.
- 59 Donker Curtius, *Beantwoording der verdediging van de regtsmagt der heemraadschappen*, 4, 7, 44-45.
- 60 Donker Curtius, *Verdere bestrijding der regtsmagt van heemraden*, 6, 28-31, 64-65.
- 61 Van Outeren, *De regtsmagt van het Hoogheemraadschap van Rijnland verdedigd*, 3, 9, 12, 46-47, 50.
- 62 *Nederlandsche staatscourant*, 3 mei 1835, nr. 108.
- 63 *Nederlandsche staatscourant*, 2 april 1835, nr. 80.
- 64 Dijkmeester, *Iets over het bestaan van de regtsmagt der dijkstoelen en heemraadschappen*, 1-5.
- 65 *Arnhemsche courant*, 31 mei 1838, nr. 65.
- 66 Donker Curtius aan Willem 11, februari 1841, NA 2.09.01 inv.nr. 5094. In hetzelfde gesprek ging het ook over het herroepen van het conflictenbesluit en dit was voor Donker niet veel later de aanleiding om een memo over het onderwerp te schrijven, zie eerder dit hoofdstuk. Het vermoeden dat het gesprek toch in eerste instantie voortkwam uit Willems wens van gedachten te wisselen over de rechtsmacht van hoogheemraadschappen wordt gevoerd door het feit dat in de map waar dit memo en Donkers brief zich bevinden verder met name stukken

- over een conflict tussen de dijkgraaf van Rijnland en het bestuur van de Binnen- of Molenpolder in Zwammerdam zijn opgenomen. *Conflict van attributien opgeworpen voor den gouverneur van zuid holland in de voor het provinciale hof van Holland in appel aanhangige zaak tusschen den dijkgraaf van Rijnland, appellant tegen het Bestuur van den Binnen of Molenpolder van Zwammerdam*, NA 2.09.01 inv.nr. 5094.
- 67 Wet, betrekkelijk de regtsmagt der Hooge en andere Heemraadschappen, dijk- en polderbesturen, enz., 9 oktober 1841, *Stb. 1841*, 42.
- 68 HTK 1849-1850, 15 december 1849, 143.
- 69 *Weekblad van het Regt*, 8 juli 1841, nr. 197.
- 70 *Utrechtsche Courant*, 20 november 1839, nr. 139. De dertiende penning werd uiteindelijk pas in 2015 definitief afgeschaft.
- 71 *Algemeen Handelsblad*, 6 april 1846, nr. 4486, *Nieuwe Rotterdamsche courant*, 16 april 1846, nr. 91.
- 72 *Algemeen Handelsblad*, 26 mei 1847, nr. 4836.
- 73 Donker Curtius, *Beantwoording der verdediging van de regtsmagt der heemraadschappen*, 3, 9-10.
- 74 Donker Curtius, *Verdere bestrijding der regtsmagt van heemraden*, 3, 45-46, 58.
- 75 *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid*, 1836, derde stuk, 553.
- 76 *Le Messenger de Gand*, 28 oktober 1837, nr. 301.
- 77 Stuurman, 'James Watt en Jan Salie', 337.
- 78 Donker Curtius, *Iets over het nut der ijzeren wegen voor Nederland*, 3-9.
- 79 Ibidem, 9-16.
- 80 Donker Curtius, *Een woord over de vraag door wien den ijzeren wegen moeten worden aangelegd*, 5.
- 81 Donker Curtius, *Iets over het nut der ijzeren wegen voor Nederland*, 24-27.
- 82 Donker Curtius, *Een woord over de vraag door wien den ijzeren wegen moeten worden aangelegd*, 7-15.
- 83 Donker Curtius, *Iets over het nut der ijzeren wegen voor Nederland*, 29, 30.
- 84 Donker Curtius, *Een woord over de vraag door wien den ijzeren wegen moeten worden aangelegd*, 16.
- 85 *Arnhemsche Courant*, 11 november 1837, nr. 136.
- 86 *Algemeen Handelsblad*, 3 april 1838, nr. 2001.
- 87 [Bouricius], *Aanmerkingen op het iets over het nut der ijzeren wegen*, 3-7 10, 23.
- 88 De Vos aan Thorbecke, 23 oktober 1837, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 108.
- 89 Box aan Thorbecke, 28/31 oktober 1837, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, III.
- 90 Van Assen aan Thorbecke, 29 oktober 1837, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 113.
- 91 Thorbecke aan Van Assen, 30 oktober 1837, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 116.
- 92 Donker Curtius, *Iets over het nut der ijzeren wegen voor Nederland*, 30-31.
- 93 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 129.
- 94 Janssen, 'De courant tussen de rails', 132.
- 95 *Leydse Courant*, 29 oktober 1839, nr. 130.
- 96 Schouwenaar, *De Arnhemsche Courant*, 12.
- 97 Jurriaanse, *De Nederlandse Ministers van Buitenlandse Zaken*, 218-222.
- 98 Schouwenaar, *De Arnhemsche Courant*, 15-16.
- 99 Roest van Limburg, *Liberalismus*, 5-9, 29-30.
- 100 *Arnhemsche Courant*, 7 maart 1839, nr. 39.
- 101 Zie hiervoor hoofdstuk drie.
- 102 Van den Berg, Vis, *De eerste honderd-vijftig jaar*, 280.
- 103 Donker Curtius, *Orde*, 4-8.
- 104 Ibidem, 5, 10-16, 19-21.
- 105 Ibidem, 4-7, 16, 19, 25-26.
- 106 *Arnhemsche Courant*, 25 augustus 1839, nr. 135, 29 augustus 1839, nr. 137, 3 september 1839, nr. 140.

- 107 [Von Roesgen von Floss], *Wanorde*, 7-24.
- 108 *Utrechtsche Courant*, 25 oktober 1839, nr. 128.
- 109 ‘un des écrivains les plus marquans du parti ultralibéral’, ‘dangereuses doctrines’, Senfft aan Metternich, 28 augustus 1839, in: *Gedenkstukken*, x, band 3, 362.
- 110 ‘une vive sensation dans le public’, Habbe aan Nesselrode, 27 augustus 1839, in: *Gedenkstukken*, deel 10, band 3, 631.
- 111 Habbe aan Nesselrode, 10 september 1839, in: *Gedenkstukken*, x, band 3, 631-632.
- 112 *Algemeen Handelsblad*, 29 augustus 1839, nr. 2438.
- 113 *Arnhemsche Courant*, 5 september 1839, nr. 141.
- 114 *Algemeen Handelsblad*, 6 september 1839, nr. 2445.
- 115 *Arnhemsche Courant*, 7 september 1839, nr. 142, 8 september 1839, nr. 143.
- 116 Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof*, 231.
- 117 De oplage bedroeg in 1835 2000 exemplaren, in 1842 was dit al opgelopen naar 6000, Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof*, 77.
- 118 Schouwenaar, *De Arnhemsche Courant*, 13-14.
- 119 Senfft aan Metternich, 10 oktober 1839, 22 oktober 1839, in: *Gedenkstukken*, x, band 3, 363.
- 120 Donker Curtius, *De onbevoegdheid van de helft der leden van de Staten-Generaal*, 1-3, 10-12, 14-15, 16-18.
- 121 Box aan Thorbecke, 4 oktober 1839, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 301.
- 122 *Algemeen Handelsblad*, 5 oktober 1839, nr. 2470.
- 123 Dat de commentaren in *De Avondbode* afkomstig waren van Kinker wist de *Utrechtsche Courant* te melden, *Utrechtsche Courant*, 16 september 1839, nr. III.
- 124 *De Avondbode*, 4 oktober 1839, nr. 586, 15 oktober 1839, nr. 595, 21 oktober 1839, nr. 600.
- 125 Artikel van H. Box en J.R. Thorbecke in het *Algemeen Handelsblad*, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 520.
- 126 *Arnhemsche Courant*, 8 oktober 1839, nr. 160, 17 oktober 1839, nr. 165.
- 127 Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof*, 105, 239.
- 128 *Vlissingsche Courant*, 14 november 1839, nr. 138, 16 november 1839, nr. 139.
- 129 *Arnhemsche Courant*, 23 november 1839, nr. 191.
- 130 *Vlissingsche Courant*, 19 november 1839, nr. 140.
- 131 *Arnhemsche Courant*, 1 december 1839, nr. 197.
- 132 *Utrechtsche Courant*, 10 januari 1840, nr. 5.
- 133 *Arnhemsche Courant*, 28 december 1839, nr. 215.
- 134 Posthumus, *Een woord ter opwekking*.
- 135 *Utrechtsche Courant*, 24 januari 1840, nr. II.
- 136 *Arnhemsche Courant*, 4 juni 1840, nr. 110.
- 137 *Arnhemsche Courant*, 7 juni 1840, nr. 112.
- 138 *Vlissingsche Courant*, 11 juni 1840, nr. 70.
- 139 Schouwenaar, *De Arnhemsche Courant*, 28.
- 140 *Utrechtsche provinciale en stads-courant : algemeen advertentieblad*, 3 juli 1840, nr. 80.
- 141 *Arnhemsche Courant*, 9 augustus 1840, nr. 157.
- 142 *Utrechtsche provinciale en stads-courant : algemeen advertentieblad*, 31 augustus 1840, nr. 105.
- 143 Luzac aan Thorbecke, 30 december 1839, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 342, Drentje, *Thorbecke*, 328.
- 144 Thorbecke aan Luzac, 31 december 1839, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 343.
- 145 *Vlissingsche Courant*, 4 februari 1840, nr. 15.
- 146 Box aan Thorbecke, 8 februari 1840, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 373.

- 147 Box aan Thorbecke, 5 maart 1840, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 376-377, nt. 748, 6.
- 148 Thorbecke aan Luzac, 20 maart 1840, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 383.
- 149 Zie bijvoorbeeld Van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland*, 50-54.
- 150 Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, I. Waar hieronder wordt verwezen naar bepalingen in Donkers *Proeve* wordt niet het paginanummer genoemd, maar het artikel uit zijn ontwerp.
- 151 Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, artt. 23, 60-62, 64, 158, 177-178.
- 152 *Arnheemsche Courant*, 1 april 1840, nr. 66.
- 153 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 132.
- 154 *Arnheemsche Courant*, 22 maart 1840, nr. 59.
- 155 Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet*, VIII.
- 156 Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, artt. 49, 65 nt., 84, 159.
- 157 *Arnheemsche Courant*, 9 april 1840, nr. 72.
- 158 *Arnheemsche Courant*, 18 maart 1840, nr. 56.
- 159 Van Assen aan Thorbecke, 2 april 1840, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, III, 390.
- 160 Roest van Limburg, *Ontwerp van regtstreeksche verkiezingen*, 3-4, 11-12, 16, 19-20.
- 161 *ibidem*, 27.
- 162 Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, artt. 73 nt., 74, 86 nt.
- 163 *Arnheemsche Courant*, 22 maart 1840, nr. 59.
- 164 Roest van Limburg, *Ontwerp van regtstreeksche verkiezingen*, 33-34, 41.
- 165 Blok, *Stemmen en kiezen*, 50.
- 166 Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, artt. 69, 70, 76, 79, 83 (nt).
- 167 *Ibidem*, artt. 65 (nt), 91, 95, 100, 150-151, 153, 168.
- 168 *Arnheemsche Courant*, 9 april 1840, nr. 72.
- 169 Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, artt. 119-120, 122, 142, 174, 175 (nt).
- 170 *Arnheemsche Courant*, 12 april 1840, nr. 74.
- 171 Donker Curtius, *Aan alle vrienden van orde en vrijheid*, 2.
- 172 Roest van Limburg, *Ontwerp van regtstreeksche verkiezingen*, 45.
- 173 Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, artt. 123, 140.
- 174 *Arnheemsche Courant*, 9 april 1840, nr. 72.
- 175 Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, artt. 171, 191-192.
- 176 *Arnheemsche Courant*, 14 mei 1840, nr. 96.
- 177 Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof*, 239.
- 178 Thorbecke aan Van Assen, 7 maart 1842, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, IV, 110.
- 179 Vgl. Te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek', 322-343.
- 180 Zie hiervoor hoofdstuk vijf.
- 181 Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 295.
- 182 Schouwenaar, *De Arnheemsche Courant*, 44.
- 183 *Ibidem*, 45-46.
- 184 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 133, nt. 229, NA 2.09.01 inv.nr. 5094.
- 185 *Arnheemsche Courant*, 2 februari 1842, nr. 24.
- 186 Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof*, 284.
- 187 Sautijn Kluit, 'Arnheemsche couranten', 60.
- 188 Schouwenaar, *De Arnheemsche Courant*, 50.
- 189 Schouwenaar, *Frederik van Sorge en de Vlissingse Courant*, 107-109.
- 190 RAD 100 inv.nr. 667.
- 191 Abrahams, *De pers in Zeeland*, 132-138.
- 192 Pierre Louis François Blussé (1818-1908) studeerde van 1836 tot 1842, Reepmaker (1819-1903) van 1838 tot 1843, De Lange (1815-1892) van 1840 tot 1844 en De Clercq (1821-1857) van 1839 tot 1843. Zij waren goede vrienden,

- verschillenden van hen waren paranimf tijdens de promotie van de ander. Blussé en Reepmaker zaten daarnaast allebei in 1842 zowel in het collegium van het Leidsch Studenten Corps als in de almanakcommissie. In de Leidse studenten Almanak staat een verslag van een redactievergadering bij Blussé thuis, die bij zijn ouders op het Rapenburg woonde. Er heerste tijdens de bijeenkomst een ontspannen sfeer, waarin naast over de inhoud van de almanak over vrouwen gesproken werd en ook veel werd gedronken (*Leidse Studenten Almanak 1843*, 183-200).
- 193 *Vlissingsche Courant*, 6 oktober 1843, nr. 120.
- 194 *Vlissingsche Courant*, 27 november 1843, nr. 142, 4 december 1843, nr. 145.
- 195 *Vlissingsche Courant*, 19 januari 1844, nr. 9.
- 196 Schouwenaar, *De Arnhemse Courant*, 49.
- 197 Abrahams, *De pers in Zeeland*, 133, 137.
- 198 *Vlissingsche Courant*, 13 november 1843, nr. 136.
- 199 Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 295-298.
- 200 Vogelsang had overigens amper twee jaar daarvoor ook in de *Vlissingsche Courant* gepubliceerd, vgl. Abrahams, *De pers in Zeeland*, 131.
- 201 *Vlissingsche Courant*, 31 januari 1844, nr. 14, 7 februari 1844, nr. 17.
- 202 *Vlissingsche Courant*, 8 maart 1844, nr. 30, 13 maart 1844, nr. 32, 25 maart 1844, nr. 37.
- 203 *Arnhemse Courant*, 16 maart 1844, nr. 55.
- 204 Thorbecke aan Luzac, 9 maart 1844, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, IV, 236.
- 205 *Vlissingsche Courant*, 20 mei 1844, nr. 61. Volgens Thorbecke was Donker de schrijver van dit artikel. Vgl. Thorbecke aan Luzac, 22 mei 1844, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, IV, 247.
- 206 Abrahams, *De pers in Zeeland*, 138.
- 207 Zie hiervoor hoofdstuk vijf.
- 208 Schouwenaar, *Frederik van Sorge en de Vlissingsche Courant*, 112.
- 209 Zie hiervoor hoofdstuk drie.
- 210 Zie hiervoor hoofdstuk vijf.
- 211 Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 310-311.
- 212 Abrahams, *De pers in Zeeland*, 147-148. Van Sorge, die inmiddels niet meer formeel aan de *Vlissingsche Courant* verbonden was, maar vermoedelijk nog wel af en toe voor de krant schreef, dook begin 1847 weer op in Den Haag (Schouwenaar, *Frederik van Sorge en de Vlissingsche Courant*, 111). Haalde hij Donker over om weer voor de krant te schrijven?
- 213 *Vlissingsche Courant*, 12 november 1847, nr. 136, 19 november 1847, nr. 139, 8 december 1847, nr. 147, 7 januari 1848, nr. 3.
- 214 *Vlissingsche Courant*, 14 januari 1848, nr. 6, 26 januari 1848, nr. 11, 21 februari 1848, nr. 22, 23 februari 1848, nr. 23, 8 maart 1848, nr. 29.

5 TUSSEN BOVEN- EN
ONDERWERELD

- 1 Brugmans, 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', 110-128.
- 2 *Biografisch woordenboek van Nederland*, 11.
- 3 Of Ida familie is van Rachel Walraven, de eerste vrouw van Dirks grootvader Hendrik Donker, is niet met zekerheid te zeggen.
- 4 Eigenlijk was Van Maanen dit, maar aangezien hij ook minister van Justitie was, werd hij in die functie feitelijk vervangen door Boudewijn Donker Curtius tot zijn dood 8 februari 1832 (Kok, *Van Raad van Brabant naar Gerechtshof's-Hertogenbosch*, 51).
- 5 *Oprechte Haarlemsche Courant*, 6 mei 1828, nr. 55, *Dagblad van 's Gravenhage*, 7 mei 1828, nr. 54.
- 6 *Dagblad van 's Gravenhage*, 7 mei 1828, nr. 54.

- 7 *Dagblad van 's Gravenhage*, 25 maart 1831, nr. 36.
- 8 De Salis was zelf ook al vanaf 1821 lid van De Witte, Register der Effectieve en Buitengewone Leden van de Sociëteit op het Plein, opgemaakt den 1 Januarij 1840, HGA 0612-01 inv.nr. 629.
- 9 *Dagblad van 's Gravenhage*, 29 mei 1846, nr. 64.
- 10 Van Assen aan Groen, 15 januari 1846, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap: Briefwisseling 1808-1876*, 11, 720-721.
- 11 Als dat zo is, betreft het in ieder geval niet Piet Blussé. Donker zette zijn maatschap met hem nog ruim tien jaar voort. Helaas zijn nadere details rondom de echtscheiding niet meer te achterhalen. Het rekest en vonnis van de rechtbank Den Haag zijn hoogstwaarschijnlijk verloren gegaan bij het bombardement op het Bezuidenhout op 3 maart 1945, waarbij de archieven van alle civiele zaken zijn vernietigd.
- 12 *Nederland's Patriciaat*, jaargang 36, 1950, 117.
- 13 Van Tienhoven, 'Levensbericht van Mr. C.H.B. Boot', 158-165.
- 14 *Weekblad van het Regt*, 5 november 1841, nr. 231.
- 15 Zie naast de zaken van Van Ittersum en Van Reede die hier besproken worden bijvoorbeeld: *Weekblad van het Regt*, 8 mei 1839, nr. 22, 30 mei 1839, nr. 26.
- 16 HCO 0239 inv.nr. 1309, 1, 37, 38.
- 17 UA 1001 inv.nr. 443, 503, 4079.
- 18 Donker Curtius aan Cuthbert, 27 maart 1836, in: *Message from the President of the United States*, 6.
- 19 Davezac aan Forsyth, 2 augustus 1836, in: *Message from the President of the United States*, 13. Hij was net als Donker lid van Sociëteit De Witte, Register der Effectieve en Buitengewone Leden van de Sociëteit op het Plein, opgemaakt den 1 Januarij 1840, HGA 0612-01 inv.nr. 629.
- 20 Van Eck, *Memoires*, 82.
- 21 RAD 100 inv. nr. 667. In 1842 werd Blussé ook lid van Sociëteit De Witte, Register der Effectieve en Buitengewone Leden van de Sociëteit op het Plein, opgemaakt den 1 Januarij 1840, HGA 0612-01 inv.nr. 629.
- 22 RAD 100 inv.nr. 676.
- 23 *Rotterdamsche Courant*, 24 januari 1846, nr. 11.
- 24 Donker Curtius, *Jets over het nut der ijzeren wegen voor Nederland*, 26-27.
- 25 RAD 100 inv.nr. 676.
- 26 *De Nederlandsche Spectator*, 23 juli 1864, nr. 30.
- 27 *Weekblad van het Regt*, 17 januari 1842, nr. 252.
- 28 Geldlening ad f. 36.375.- voor aankoop 'Witte' pand. Namen intekenaars en hun adressen, HGA 0612-01 inv.nr. 854.
- 29 HGA Bevolkingsregister 1823-1837.
- 30 Koopakte Lange Voorhout 40, 6 mei 1835, NA 2.21.253 inv.nr. 1038.
- 31 Zie hiervoor hoofdstuk zeven.
- 32 HGA Bevolkingsregister, volkstelling 1830.
- 33 *Dagblad van 's Gravenhage*, 21 december 1835, nr. 151.
- 34 *Asmodée*, 'Het wassenbeeldenspel', 17.
- 35 *Leydsche Courant*, 1 november 1848, nr. 131.
- 36 *'s Gravenhaagsche courant*, 9 februari 1825, nr. 17, 11 februari 1825, nr. 18, 2 maart 1825, nr. 26.
- 37 *De Nederlander, nieuwe Utrechtsche courant*, 19 februari 1850, nr. 461.
- 38 *'s Gravenhaagsche courant*, 14 augustus 1826, nr. 97.
- 39 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 169-170, 182.
- 40 Stokvis, 'Blauwboekjes', 16-17.
- 41 HGA P5247.0, doos 5, W-Z, *Blauwboekje*, z.j, 1. Er is geen aanwijzing dat dit bericht Donker betrof.
- 42 HGA P5247.0, doos 1, *Blauwboekje*, 1830, nr. 23, 14-16. Overigens werd dit bericht gepubliceerd na de dood van Donkers eerste vrouw en vóór zijn tweede huwelijk. Op dat moment waren in Den Haag vier Donkers woonachtig. Het lijkt twijfelachtig dat

- het hier gaat om Boudewijn Donker Curtius, de 84-jarige vader van Dirk of zijn neven Boudewijn en Frans, die niet alleen jong, maar ook weinig bekend waren (HGA Bevolkingsregister, volkstelling 1830).
- 43 Stemvers, *Meisjes van plezier*, 44-45, De Wildt, Arnoldussen, *Liefde te koop*, 12-15.
- 44 Stokvis, 'Blauwboekjes', 23-24.
- 45 Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 2.
- 46 *Arnhemsche Courant*, 4 juli 1840, nr. 130.
- 47 *Vlissingsche Courant*, 9 juli 1840, nr. 82.
- 48 *Utrechtsche provinciale en stads-courant*, 13 juli 1840, nr. 84.
- 49 Box aan Thorbecke, 12 juli 1840, Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, 111, 423.
- 50 Lottum aan Frederik Willem IV, 18 juli 1840, in: *Gedenkstukken*, x, band 3, 136.
- 51 *Arnhemsche Courant*, 15 juli 1840, nr. 139.
- 52 Van Assen aan Groen, 24 juni 1841, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap: Briefwisseling 1808-1876*, 11, 397.
- 53 Groen aan Van Assen, 26 juni 1841, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap: Briefwisseling 1808-1876*, 11, 398.
- 54 Schouwenaar, *Frederik van Sorge en de Vlissingsche Courant*, 63.
- 55 *Arnhemsche Courant*, 21 juli 1841, nr. 141.
- 56 *Arnhemsche Courant*, 19 juli 1842, nr. 141.
- 57 *Algemeen Handelsblad*, 5 augustus 1843, nr. 3660.
- 58 *Rotterdamsche courant*, 6 juli 1844, nr. 81.
- 59 *Algemeen Handelsblad*, 17 juli 1844, nr. 3955.
- 60 *Algemeen Handelsblad*, 24 juli 1844, nr. 3959.
- 61 *Arnhemsche Courant*, 30 juli 1844, nr. 149, *Vlissingsche Courant*, 5 augustus 1844, nr. 94.
- 62 Thorbecke aan Van Rechteren, 12 september 1844, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, IV, 260.
- 63 Soms noemde de gouverneur tijdens de verkiezing direct de namen van de kandidaten die de koning graag als Kamerlid zag, veel vaker gebeurde de beïnvloeding indirect. Blok, *Stemmen en kiezen*, 26-30.
- 64 *Algemeen Handelsblad*, 22 juli 1846, nr. 4575.
- 65 *Rotterdamsche Courant*, 24 juni 1847, nr. 75.
- 66 Donker Curtius, *Aan alle vrienden van orde en vrijheid*, 1-3.
- 67 *Vlissingsche Courant*, 18 december 1844, nr. 152.
- 68 Thorbecke aan Heije, 22 december 1844, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, IV, 276.
- 69 [Box], *Staatkundige brieven, derde brief*, 3-5.
- 70 [Blussé], *Nu of nooit*, 12, 28.
- 71 De Gelder, *De regering en het negenmannenvoorstel*, 33, 40-41, 75-76.
- 72 Thorbecke aan Luzac, 22 december 1844, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, IV, 275, nt. 445.
- 73 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, IV, 489, 491.
- 74 Ibidem, V, 254.
- 75 *Groninger Courant*, 31 januari 1845, nr. 104.
- 76 Donker Curtius aan Willem II, 7 februari 1845, in: Périer, *Dirk Donker Curtius*, 78-82.
- 77 Van Rappard aan Donker Curtius, 12 februari 1845, in: Périer, *Dirk Donker Curtius*, 83.
- 78 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 82.
- 79 Abrahams, *De pers in Zeeland*, 371.
- 80 *Buitengewone Nederlandsche Staats-Courant*, 8 oktober 1842, nr. 239.
- 81 *Nieuwe Rotterdamsche courant*, 6 februari 1847, nr. 32.
- 82 Donker Curtius, *Tweede brief aan alle vrienden van vrijheid en orde*, 1-4.
- 83 *Vlissingsche Courant*, 17 februari 1845, nr. 21.
- 84 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, V, 492-493.

- 85 [Box], *Staatkundige brieven, vierde brief*, 29.
- 86 Van den Berg, Vis, *De eerste honderd-vijftig jaar*, 308-310.
- 87 [Box], *Staatkundige brieven, zesde brief*, 3.
- 88 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 194-199.
- 89 Patricius, *Drie vragen aan Mr. Dirk Donker Curtius betreffende zijn tweeden brief aan alle vrienden van vrienden van vrijheid en orde*, 1-16.
- 90 Sautijn Kluit, *Asmodée en de Burger*, 20.
- 91 Ibidem, 12-18.
- 92 Ibidem, 10-21.
- 93 Ibidem, 30-32, 93.
- 94 Patricius, *Drie vragen aan Mr. Dirk Donker Curtius betreffende zijn tweeden brief aan alle vrienden van vrienden van vrijheid en orde*, 10.
- 95 Meeter, *Kranten, kerkers en koningen*, 151-162, 167-170.
- 96 Ibidem, 175-176.
- 97 Ibidem, 174-175, 177-178, Van Zanten, *Willem II*, 545-550.
- 98 Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt!*, 57-60.
- 99 Sautijn Kluit, *De miniatuur-couranten of lilliputters*, 16-18.
- 100 Van Rappard aan De Jonge van Campensnieuwland, 18 augustus 1845, NA 2.09.01 inv.nr. 4665.
- 101 Meeter, *Kranten, kerkers en koningen*, 191.
- 102 Zie hiervoor hoofdstuk twee.
- 103 Ampt aan Willem II, 27 september 1845, NA 2.02.04 inv.nr. 4179, zie ook Robijns, *Radicalen in Nederland*, 176.
- 104 Van Rappard aan De Jonge van Campensnieuwland, 28 september 1845, NA 2.02.04 inv.nr. 4179.
- 105 Ampt aan Willem II, 30 september 1845, NA 2.02.04 inv.nr. 4180, zie ook Robijns, *Radicalen in Nederland*, 176.
- 106 Ampt aan Willem II, 2 oktober 1845, NA 2.02.04 inv.nr. 4180.
- 107 Sautijn Kluit, *De Toll der Vrijheid*, 45.
- 108 Vinken, 'De kranten van Eillert Meeter', III, 113.
- 109 Hugenholtz, *Het geheim van Paleis Kneuterdijk*, 229, 242, 264.
- 110 Thorbecke aan Van Vliet, 20 september 1846, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, v, 45.
- 111 Sautijn Kluit, 'Het Algemeen Handelsblad', 60-63, Von Santen, 'De Amstelsociëteit', 123.
- 112 Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie*, 61.
- 113 Sautijn Kluit, *Asmodée en De Burger*, 8.
- 114 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 208-211.
- 115 Van Zanten, *Willem II*, 553.
- 116 Sautijn Kluit, *Asmodée en De Burger*, 34-35, 42, 70-71
- 117 Sautijn Kluit, *De Hydra en Asmodée*, 47-48.
- 118 Von Santen, 'De Amstelsociëteit', 115-116.
- 119 Thorbecke aan De Kempnaer, 4 juli 1845, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, IV, 308.
- 120 Von Santen, 'De Amstelsociëteit', 116-118.
- 121 Boogman, *Rondom 1848*, 48.
- 122 Von Santen, 'De Amstelsociëteit', 121-127.
- 123 Donker Curtius, *Verdere bestrijding der regtsmagt van heemraden*, 4, 5, 23.
- 124 Donker Curtius, *Beantwoording der verdediging van de regtsmagt der heemraadschappen*, 47.
- 125 Vgl. Aerts, *Letterheren*, 36.
- 126 [Box], *Staatkundige brieven, vierde brief*, 31.
- 127 [Box], *Staatkundige brieven, derde brief*, 38.
- 128 Donker Curtius aan Willem II, februari 1841, NA 2.09.01 inv.nr. 5094.

6 MAN VAN HET MOMENT

- 1 Sperber, *The European Revolutions*, 109-116.
- 2 De Kempnaer aan Luzac, 2 januari 1848, UBL Luzac inv.nr. 1561.
- 3 Thorbecke aan Luzac, 11 maart 1848, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, v, 100.

- 4 *Flissingsche Courant*, 23 februari 1848, nr. 23, 8 maart 1848, nr. 29.
- 5 Donker aan Beyerman, 11 maart 1848, KB KW76 inv.nr. 76 B 18 fol. A 19.
- 6 Verkade, *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot*, 134, 162, 181.
- 7 Von Santen, 'De Amstelsociëteit', 130-131.
- 8 Van Zanten, *Willem II*, 524-529.
- 9 Ibidem, 531.
- 10 Colenbrander, *Willem II, Koning der Nederlanden*, 197.
- 11 BHIC 2016 inv.nr. 14, vel 2.
- 12 Van Zanten, *Willem II*, 532-533.
- 13 Louter, 'Herinneringen van Jhr. Mr. W. Boreel van Hogelanden', 336-340.
- 14 Provó Kluit aan De Jonge, 15 maart 1848, NA 2.09.01 inv. nr. 4671.
- 15 Donker aan Boudewijn Donker Curtius, 14 maart 1848, KB KW76 inv.nr. 76 B 18 fol. A 21.
- 16 Colenbrander, 'Het jaar 1848 in Nederland', 258.
- 17 Boogman, *Rondom 1848*, 51.
- 18 De Bosch Kemper, 'Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard', 178-179.
- 19 Van Zuylen aan Van der Hoop, 18 maart 1848, in: Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 287-288.
- 20 BHIC 2016 inv.nr. 14, vel 5.
- 21 Secker, 'Parlementaire oppositie vóór 1848', 73.
- 22 Colenbrander, *Willem II, Koning der Nederlanden*, 204.
- 23 NA 2.21.007.60 inv.nr. 21, 17.
- 24 Van Eck, *Memoires*, 82.
- 25 NA 2.21.007.60 inv.nr. 21, 17.
- 26 Van Andringa de Kempnaer, *Eene geschiedkundige bijdrage*, 2-3.
- 27 Dutillieux, 24-25 Februarij 1848, 6-8, Van Zanten, *Willem II*, 550-551.
- 28 Van Andringa de Kempnaer, *Eene geschiedkundige bijdrage*, 10.
- 29 Dutillieux, 24-25 Februarij 1848, 9.
- 30 Zo is de beschrijving van het dispuut-reisje in de oorspronkelijke uitgave van Kneppelhouts 'Studentenleven' van de hand van Blussé, Dyserinck, *Het studentenleven in de literatuur*, 17-19.
- 31 Correspondentie met Rick Honings, 10 oktober 2016.
- 32 Donker aan Boudewijn Donker Curtius, 15 maart 1848, KB KW76 inv.nr. 76 B 18 fol. A 23.
- 33 Tellegen, '1848', 34.
- 34 Thorbecke, 'Dagverhaal', 487-488.
- 35 De Bosch Kemper, 'Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard', 179.
- 36 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 252.
- 37 Tellegen, '1848', 16.
- 38 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 261.
- 39 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 253, 256.
- 40 De Bosch Kemper, 'Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard', 179.
- 41 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 256.
- 42 Thorbecke, 'Dagverhaal', 490.
- 43 Tellegen, '1848', 37.
- 44 De Bosch Kemper, 'Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard', 179.
- 45 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 259.
- 46 Van Zuylen aan Van der Hoop, 18 maart 1848, in: Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 287-288.
- 47 Albers, *Geschiedenis van het Herstel der Hierarchie in de Nederlanden*, 11, 98.
- 48 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 182 nt. 1.
- 49 Van Zanten, *Willem II*, 553, nt 146, Van Andringa de Kempnaer aan Willem II, 24 december 1848, KHA A40-XXII-13.
- 50 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 241.
- 51 Van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*, 277.
- 52 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 246.
- 53 Van Zuylen aan Van der Hoop, 21 maart 1848, in: Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 289.

- 54 Van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*, 277-278.
- 55 Ampt aan De Jonge, 16 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671, dat de slagers zo fel waren is niet verbaasd: van Hall had zich bijzonder impopulair gemaakt met de wet op het geslacht.
- 56 NA 2.21.007.60 inv.nr. 21, 16.
- 57 Colenbrander, *Willem II, Koning der Nederlanden*, 208.
- 58 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 244.
- 59 Van Bevervoorde, *Brief aan Mr. Dirk Donker Curtius*, 2.
- 60 Van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*, 278.
- 61 Ampt aan De Jonge, 17 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671.
- 62 Louter, 'Herinneringen van Jhr. Mr. W. Boreel van Hogelanden', 346.
- 63 Davezac aan Buchanan, 21 maart 1848, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 92, 401. Dit lijkt een groot aantal en is hoogstens bruikbaar als indicatie. Zie ook Deneckere, *Sire, het volk mort*, 13.
- 64 BHIC 2016 inv.nr. 14, vel 19.
- 65 Van Zanten, *Willem II*, 553.
- 66 Bake aan Luzac, 16 maart 1848, in Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 304. Hier wordt gesproken over Nahuys van Burgst en De Kempnaer, het lijkt het meest waarschijnlijk dat deze uitspraak van deze laatste afkomstig was, aangezien hij veel meer dan Nahuys contact met Donker heeft onderhouden.
- 67 Albers, *Geschiedenis van het Herstel der Hierarchie in de Nederlanden*, 11, 100.
- 68 Colenbrander, *Willem II*, 199, nt. 2, Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 202.
- 69 Albers, *Geschiedenis van het Herstel der Hierarchie in de Nederlanden*, 11, 101-102.
- 70 Van Vliet aan Luzac, geen datum, [15 maart 1848], UBL Luzac nr. 1564.
- 71 Tellegen, '1848', 35.
- 72 Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie*, 138.
- 73 Van Assen aan Luzac, 25 maart 1848, UBL Luzac nr. 1564.
- 74 Albers, *Geschiedenis van het Herstel der Hierarchie in de Nederlanden*, 11, 101 nt. 3.
- 75 Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie*, 61.
- 76 Van Andringa de Kempnaer, *Eene geschiedkundige bijdrage*, 17, 22-23, 26-28.
- 77 Zie hiervoor hoofdstuk drie.
- 78 Colenbrander, *Het jaar 1848 in Nederland*, 243.
- 79 BHIC 2016 inv.nr. 14, vel 8.
- 80 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 260-261.
- 81 Tellegen, '1848', 18, nt 1.
- 82 De Bosch Kemper, 'Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard', 180.
- 83 Thorbecke, 'Dagverhaal', 471, 491.
- 84 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 261-262.
- 85 Albers, *Geschiedenis van het Herstel der Hierarchie in de Nederlanden*, 11, 128.
- 86 Duyverman, *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay*, 40.
- 87 Van Zuylen aan Van der Hoop, 21 maart 1848, in: Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 289.
- 88 BHIC 2016 inv.nr. 14, vel 9.
- 89 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 199.
- 90 Donker Curtius aan Nedermeijer van Rosenthal, 22 oktober 1849, GA 0724 inv.nr. 251.
- 91 Nota d.d. 20 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671.
- 92 Junius van Hemert aan Donker Curtius, 21 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671.
- 93 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 253-254.
- 94 BHIC 2016 inv.nr. 14, vel 11.
- 95 Van Zuylen aan Van der Hoop, 18 maart 1848, in: Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 287-288.

- 96 Ampt aan de Jonge, 13 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671. Of dit echt het geval was, is niet gebleken.
- 97 *De Nederlandsche Spectator*, 23 juli 1864, nr. 30.
- 98 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 255-256.
- 99 BHIC 2016 inv.nr. 14, vel 5, 6.
- 100 NA 2.21.007.60 inv.nr. 21, 16.
- 101 De Bosch Kemper, 'Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard', 179-180.
- 102 *De Nederlandsche Spectator*, 23 juli 1864, nr. 30.
- 103 Van Zanten, *Willem II*, 404.
- 7 NIEUWE MINISTERS
- 1 Thorbecke aan Thorbecke-Solger, 21 maart 1848, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, v, 103.
- 2 Thorbecke, 'Dagverhaal', 468-470. Van der Capellen werd op 23 februari tijdens de revolutie in Parijs door een steen op zijn hoofd geraakt. Dit is mogelijk mede de oorzaak geweest van zijn krankzinnigheid, die hem ertoe zou brengen amper twee maanden later zelfmoord te plegen.
- 3 Thorbecke, 'Dagverhaal', 470-472, 486.
- 4 G.L. Baud aan Donker Curtius, ongedateerd [21 maart 1848], UBL, BPL 1564.
- 5 Colenbrander, *Willem II*, 213.
- 6 Thorbecke, 'Dagverhaal', 473-474.
- 7 Ibidem, 474-475.
- 8 Bruijn, Den Heijer, Stapelkamp, *Julius Constantijn Rijk*, 94-95.
- 9 Thorbecke, 'Dagverhaal', 476-477.
- 10 Colenbrander, *Willem II*, 203-204.
- 11 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 180-181.
- 12 Ibidem, 180-182, 183-188, 190.
- 13 Thorbecke, 'Dagverhaal', 477-479.
- 14 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 192-193.
- 15 Thorbecke, 'Dagverhaal', 480-483.
- 16 Ibidem, 483-485.
- 17 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 193-196.
- 18 De Bosch Kemper, 'Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard', 180.
- 19 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 196.
- 20 Thorbecke, 'Dagverhaal', 483-485.
- 21 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 189. Hier speelt wellicht ook nog mee dat Thorbecke Schimmelpennincks biografie van zijn vader Rutger Jan uit 1845 negatief had gerecenseerd.
- 22 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 96.
- 23 Dit was ook abusievelijk door de *Armhemsche Courant* gemeld.
- 24 Bake aan Luzac, 16 maart 1848, in Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 301.
- 25 Dit blijkt onder meer uit de afwezigheid van brieven van Donker in Thorbeckes briefwisseling. Ook in correspondentie met anderen haalden beiden elkaar nauwelijks aan.
- 26 Drentje, *Thorbecke*, 519-523.
- 27 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 255.
- 28 Ibidem, v, LA, 227.
- 29 Thorbecke, 'Dagverhaal', 491.
- 30 Van Andringa de Kempenaer, *Eene geschiedkundige bijdrage*, 59.
- 31 Notulen Raad van Ministers, 27 maart 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 32 Ampt aan Donker Curtius, 23 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671.
- 33 Van Andringa de Kempenaer, *Aan Zijne Excellentie den Minister van Justitie, ad interim*, 1.
- 34 Van Bevervoorde, *Brief aan Mr. Dirk Donker Curtius*, 3.
- 35 Ibidem, 13-15.
- 36 Muller aan Box, 26 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671.
- 37 Box aan Muller, 27 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671.
- 38 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 255. Hier zal ook hebben meegespeeld dat Box op de hoogte was van enkele affaires rond de koning.

- 39 Notulen Raad van Ministers, 4 mei 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 40 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 17-53, Giele, *De pen in de aanslag*, 43-44, 76-81.
- 41 Donker Curtius aan Provó Kluit, 25 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671.
- 42 Van Bevervoorde, *Brief aan Mr. Dirk Donker Curtius*, 15-18.
- 43 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 259.
- 44 Van Bevervoorde, *Brief aan Mr. Dirk Donker Curtius*, 6-7.
- 45 Donker Curtius aan Uytwerf Sterling, 9 april 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4672.
- 46 Van Bevervoorde, *Verraad!*, 8-9.
- 47 Donker Curtius aan Van Andringa de Kempnaer, 27 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4671.
- 48 Van Bevervoorde, *Brief aan Mr. Dirk Donker Curtius*, 8-11.
- 49 Van Andringa de Kempnaer, *Eene geschiedkundige bijdrage*, 50-51, 59-60.
- 50 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 202.
- 51 Davezac aan Buchanan, 21 maart 1848, in: *Bijdragen en Mededelingen*, Deel 92, 402.
- 52 HTK 1847-1848, 25 maart 1848, 267-268.
- 53 HTK 1847-1848, 28 maart 1848, 276, 283.
- 54 Vogelsang, 'Iets over Mr. Dirk Donker Curtius', 817-818.
- 55 *Arnheemsche Courant*, 28 maart 1848, nr. 65.
- 56 *Algemeen Handelsblad*, 28 maart 1848, nr. 5098.
- 57 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29 maart 1848, nr. 76.
- 58 Gevaerts aan Donker Curtius, 29 maart 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4672.
- 59 Notulen Raad van Ministers, 1 april 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 60 Luzac aan Donker Curtius, 6 april 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4672.
- 61 Donker Curtius aan Schimmelpenninck, 21 april 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4672.
- 62 Notulen Raad van Ministers, 1 april 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 63 Notulen Raad van Ministers, 7 april 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 64 Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt*, 93.
- 65 Notulen Raad van Ministers, 14 april 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 66 HTK 1847-1848, 26 augustus 1848, 846-847.
- 67 Notulen Raad van Ministers, 27 maart 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 68 Donker Curtius aan Schimmelpenninck, 9 april 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4672.
- 69 Notulen Raad van Ministers, 23 april 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 70 Notulen Raad van Ministers, 3 april 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 71 Notulen Raad van Ministers, 8 april 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 72 Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, deel 1, 258-259.
- 73 *Leydsche Courant*, 24 april 1848, nr. 49. Overigens was Willem 11 zelf niet aanwezig bij de begrafenis, alleen Alexanders broers, de prinsen Willem en Hendrik waren in de Delftse Nieuwe Kerk present.
- 74 Thorbecke, 'Dagverhaal', 485.
- 75 Ibidem, 485-486.
- 76 De Kempnaer aan Luzac, 16 april 1848, UBL Luzac inv.nr. 1561.
- 77 Aerts, 'Nationale beginselen?', 594-595.
- 78 Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 333-334, 336, 339-343, 344.
- 79 Recent is geopperd dat niet alleen Van Hall achter het pseudoniem Olivarius zat, maar een grotere groep van pragmatische liberalen en conservatieven. De omvang van de brochures en de frequentie waarmee deze uitkwamen doet inderdaad vermoeden dat meer dan één persoon deze geschreven zou hebben. Zie: Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 323. Dit komt overeen met het vermoeden van de zoon van Gerrit Schimmelpenninck: 'dit blaadje schijnt hier door eene vereeniging van weldenkenden geschreven te worden en niet door een enkel persoon' (R.J. Schimmelpenninck aan G. Schimmelpenninck, 26 mei 1848, AS inv.nr. 1504).

- 80 Olivarius, *Staatkundige opmerkingen*, VII, 35, XIII, 5-6, XVI, 3-12, XVII, 13-14, beide opmerkingen over Donker lijken met elkaar in tegenspraak. Dit zou een aanwijzing zijn voor de suggestie dat er meerdere schrijvers achter het pseudoniem Olivarius zaten.
- 81 *Arnhemsche Courant*, 29 april 1848, nr. 90.
- 82 Van Zuylen aan Van der Hoop, 18 april 1848, in: Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 289.
- 83 Olivarius, *Staatkundige opmerkingen*, VII, 24, XIII, 5.
- 84 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 201, 203.
- 85 Notulen Raad van Ministers, 20 april 1848, 28 april 1848, 29 april 1848, I mei 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 86 Luzac aan De Kempnaer, 24 april 1848, GA 3297 inv.nr. 10.
- 87 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 203-205.
- 88 Notulen Raad van Ministers, 7 mei 1848, II mei 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 89 Donker Curtius aan De Kempnaer, 7 mei 1848, GA 3297 inv.nr. 10.
- 90 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 206.
- 91 Ibidem, 206-210.
- 92 Van Bevervoorde, *Verraad!*, 1-10.
- 93 HTK, 1847-1848, 13 mei 1848, 312.
- 94 HTK, 1847-1848, 13 mei 1848, 312-313.
- 95 HTK, 1847-1848, 13 mei 1848, 313.
- 96 Notulen Eerste Kamer, 18 mei 1848, NA 2.02.13 inv.nr. 61, 194.
- 97 *Algemeen Handelsblad*, 16 mei 1848, nr. 5140.
- 98 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 mei 1848, nr. 117.
- 99 *Arnhemsche Courant*, 14 mei 1848, nr. 101, 16 mei 1848, nr. 102.
- 100 Vogelsang, 'Iets over Mr. Dirk Donker Curtius', 817-818.
- 101 Olivarius, *Staatkundige opmerkingen*, XIX, 3, 5-6, XX, 9-13.
- 102 Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 208.
- 103 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, V, 344.
- 104 *Arnhemsche Courant*, 27 mei 1848, nr. 110. Blijkbaar wist de krant niet van Donkers overige circulaire's en de twee wetsontwerpen die naar de Raad van State waren gestuurd.
- 105 Prins Frederik aan Frederik Willem IV, 28 juni 1848, in: Colenbrander, 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', 281.
- 106 Colenbrander, 'Het jaar 1848 in Nederland', 272.
- 107 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 246.
- 108 Van Andringa de Kempnaer, *Eene geschiedkundige bijdrage*, 25.
- 109 De Greve, 'Levensbericht van Mr. Willem Boudewijn Donker Curtius van Tienhoven', 260. De autobiografische *Levensschets* waarnaar Greve verwijst, is helaas nergens aangetroffen. Ook is er buiten deze bron niets bekend over politieke gedachteswisselingen tussen beide broers na 1830.
- 110 *Algemeen Handelsblad*, 13 maart 1908, nr. 25463.

8 EEN NIEUWE GRONDWET

- 1 *Arnhemsche Courant*, 16 mei 1848, nr. 102.
- 2 Notulen Raad van Ministers, 29 mei 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 3 Er is gesuggereerd dat Donker ook als minister-president à la Schimmelpenninck optrad. Dat zou af te leiden zijn uit het feit dat hij het besluit tot de benoeming van Pieter van Bosse contra-signeerde. Het voorzitterschap wisselde echter, net als vóór maart 1848. Donker was de maand dat dit besluit genomen werd voorzitter van de raad, dus deze stelling lijkt niet houdbaar. Zie Slijkerman, *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid*, 57-58.
- 4 Schouwenaar, *De Arnhemsche Courant*, 83.

- 5 Notulen Raad van Ministers, 14 mei, 15 mei 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 6 Hij was echter een deel van de maand afwezig voor een missie in Limburg – waarover later meer – waardoor Donker het voorzitterschap voor hem waarnam. De Kempnaer was vervolgens in augustus voorzitter van de ministerraad.
- 7 Notulen Raad van Ministers, 28 april 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 8 Boogman, *Rondom 1848*, 58.
- 9 Van Lennep, *Brief aan mr. D. Donker Curtius*, 1-15. Van Lennep had in 1844 ook al kritiek gegeven op de taal van de grondwet. Voordat hij zijn brief aan Donker publiceerde, had hij het voorstel van de grondwetscommissie in een brochure taalkundig gefileerd. Zie: Mathijsen, *Een bezieldde schavuit*, 287-296.
- 10 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 94-95.
- 11 Donker Curtius aan Van Lennep, 22 mei 1848, SAA 238 inv.nr. 272.
- 12 *Algemeen Handelsblad*, 25 mei 1848, nr. 5148.
- 13 Donker Curtius aan Van Lennep, 25 mei 1848, SAA 238 inv.nr. 272.
- 14 Van Nierop, *De brief van Mr. J. van Lennep aan Mr. D. Donker Curtius getoetst*, 1-16.
- 15 *Algemeen Handelsblad*, 25 mei 1848, nr. 5149.
- 16 *De Tijd*, 30 mei 1848, nr. 341, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 mei 1848, nr. 129.
- 17 Notulen Raad van Ministers, 27 mei 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 18 Donker Curtius aan Van Lennep, 28 mei 1848, SAA 238 inv.nr. 272.
- 19 Donker Curtius aan Van Lennep, 31 mei 1848, SAA 238 inv.nr. 272.
- 20 Notulen Raad van Ministers, 2 juni 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 21 HTK 1847-1848, kamerstuknummer XLIX.26, 473.
- 22 Donker Curtius aan Van Lennep, 17 juli 1848, SAA 238 inv.nr. 272.
- 23 Van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, II, 19.
- 24 Donker Curtius aan Van Lennep, 31 mei 1848, SAA 238 inv.nr. 272.
- 25 Van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, II, 17-18 nt. 1.
- 26 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, v, 346.
- 27 Notulen Raad van Ministers, 19 mei 1848, 20 mei 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 28 Bosscha, *Het leven van Willem den Tweede*, 705-706.
- 29 Albers, *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*, 129.
- 30 Notulen Raad van Ministers, 13 juni 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 31 De Kempnaer aan Luzac, 18 juni 1848, UBI Luzac inv.nr. 1561.
- 32 *Nederlandsche Staatscourant*, 22 juni 1848, nr. 14.
- 33 Bos, *Sovereiniteit en religie*, 407-409.
- 34 HTK 1847-1848, 20 juni 1848, 334.
- 35 Thorbecke aan Luzac, 19 mei 1848, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, v, 120.
- 36 Notulen Raad van Ministers, 29 juni 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 37 *Algemeen Handelsblad*, 6 juli 1848, nr. 5183.
- 38 *Arnheemsche Courant*, 8 juli 1848, nr. 141, 11 juli 1848, nr. 143.
- 39 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 11 september 1848, nr. 217.
- 40 R.J. Schimmelpenninck aan G. Schimmelpenninck, 26 mei 1848, AS inv.nr. 1504.
- 41 HTK 1847-1848, kamerstuknummer XLIX.26, 471-473.
- 42 HTK 1847-1848, kamerstuknummer XLIX.27, 567-573.
- 43 Notulen Raad van Ministers, 18 juli 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 44 HTK 1847-1848, kamerstuknummer XLIX.27, 567-573.
- 45 Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, 46-47.
- 46 HTK 1847-1848, kamerstuknummer XLIX.26, 480.
- 47 Donker Curtius aan Van Lennep, 28 mei 1848, SAA 238 inv.nr. 272.

- 48 Van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, II, 17-18 nt. 1.
- 49 Notulen Raad van Ministers, 17 juli 1848, 18 juli 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 50 HTK 1847-1848, kamerstuknummer XLIX.27, 567.
- 51 Van den Braak, *De Eerste Kamer*, 52-53.
- 52 Hij was een zoon van Elias Carel d'Engelbronner, die bij de autoriteiten een heel wat slechtere reputatie had. In 1818 werd hij gegegeld en twee jaar vastgezet. Van Zanten noemt een persmisdrijf als reden (Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*, 117-122), Verburg vermeldt fraude als vergrijp (Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie*, I, 115-119). De combinatie van beide maakte de straf mogelijk extra hoog.
- 53 Von Santen, *Engelbronner, Carel Clemens Elias d'*
- 54 Donker Curtius aan Luzac, 26 mei 1848, UBL Luzac inv.nr. 1561.
- 55 Donker Curtius aan Willem II, 20 juni 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4673. De ambtelijke top van het ministerie bestond uit secretaris-generaal Muller en de drie referendarissen d'Engelbronner, Schröder en Mahieu.
- 56 HTK 1847-1848, 13 juli 1848, 508.
- 57 Notulen Raad van Ministers, 17 april 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20. Zie ook hoofdstuk zeven.
- 58 HTK 1847-1848, 20 juni 1848, 334.
- 59 HTK 1847-1848, 11 juli 1848, 467-470.
- 60 Zie hiervoor hoofdstuk twee.
- 61 HTK 1847-1848, 23 juni 1848, 359.
- 62 Notulen Raad van Ministers, 28 april, 27 mei 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 63 HTK 1847-1848, 20 juli 1848, 548-558.
- 64 Notulen Eerste Kamer, 29 juli 1848, NA 2.02.13 inv.nr. 194. Er was bij de stemming over het tweede ontwerp één senator minder: Frederik van Rappard had de vergadering verlaten. Helaas geven de notulen alleen weer wie gesproken heeft, niet wat de inhoud van hun betoog was. De bezwaren van de Eerste Kamer zullen echter groten-
- deels met die van de Tweede Kamer overeen zijn gekomen. Ook Donkers verweer zal eenzelfde inhoud gehad hebben.
- 65 Notulen Raad van Ministers, 31 juli 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 66 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, V, 390-393.
- 67 Ampt aan Donker Curtius, 5 augustus 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4673.
- 68 *Algemeen Handelsblad*, 7 augustus 1848, nr. 5210.
- 69 *Opregte Haarlemsche Courant*, 4 augustus 1848, nr. 183.
- 70 Willem II aan Anna Paulowna, 5 augustus 1848, KHA A41-111A-1.
- 71 De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, V, 393-394.
- 72 Notulen Raad van Ministers, 4, 5 augustus 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 73 Ampt aan Donker Curtius, 12 augustus 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4673.
- 74 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 103-106.
- 75 *Journal de la Haye*, 24 augustus 1848, nr. 201.
- 76 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 102.
- 77 Severus, *De staatkundige beginselen van den Minister Donker Curtius*, 4-5, 7, 10-12, 20, 22.
- 78 Olivarius, *Staatkundige opmerkingen*, LXXIV, 14-20, 23.
- 79 HTK 1847-1848, aanhangsel, HEK, 26 augustus 1848, I. De Eerste Kamer hield op dat moment geen notulen bij die in druk verschenen.
- 80 *Vlissingsche Courant*, 11 augustus 1848, nr. 96.
- 81 *De Nederlander: Nieuwe Utrechtsche Courant*, 30 augustus 1848, nr. 9.
- 82 Notulen Raad van Ministers, 14 augustus 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 83 Notulen Raad van Ministers, 15 augustus 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
- 84 HTK 1847-1848, kamerstuknummer XLIX.31, 599, 605.
- 85 Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der Grondwet*, 60.
- 86 HTK 1847-1848, 16 augustus 1848, 639-643.
- 87 HTK 1847-1848, 17 augustus 1848, 663.

88 HTK 1847-1848, 18 augustus 1848, 688-689.

89 HTK 1847-1848, 18 augustus 1848, 709-710, 19 augustus 1848, 725-726.

90 HTK 1847-1848, 19 augustus 1848, 727, 742-744.

91 HTK 1847-1848, 21 augustus 1848, 763-764.

92 HTK 1847-1848, 24 augustus 1848, 824.

93 HTK 1847-1848, 24 augustus 1848, 825-826.

94 HTK 1847-1848, 24 augustus 1848, 834-834.

95 Notulen Raad van Ministers, 7 augustus 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.

96 Notulen Raad van Ministers, 7, 10, 12, 14 augustus 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20. De overige vier betroffen Frederic van der Oudermeulen, Louis Gaspard Adrien van Limburg Stirum, Hendrik van Heeckeren van Enghuizen en Petrus Sevenstern.

97 HTK 1847-1848, aanhangsel, HEK, 2 september 1848, 1-6, Notulen Eerste Kamer, NA 2.02.13 inv.nr. 61.

98 Notulen Eerste Kamer, 5, 6, 7 september 1848, NA 2.02.13 inv.nr. 194.

99 Van den Braak, *De Eerste Kamer*, 54.

100 Notulen Eerste Kamer, 8 september 1848, NA 2.02.13 inv.nr. 194.

101 HTK 1847-1848, 18 september 1848, 849-853.

102 HTK 1847-1848, kamerstuknummer LXV 54, 867, 869-870.

103 HTK 1847-1848, 2 oktober 1848, 888.

104 HTK 1847-1848, 2 oktober 1848, 884, 888, 3 oktober 1848, 903, 5 oktober 1848, 948.

105 HTK 1847-1848, 2 oktober 1848, 893, 3 oktober 1848, 915, 5 oktober 1848, 946.

106 HTK 1847-1848, 4 oktober 1848, 938-940.

107 HTK 1847-1848, 5 oktober 1848, 956-959.

108 HTK 1847-1848, 6 oktober 1848, 970-971, 7 oktober 1848, 995-996, 999, 1011.

109 Notulen Raad van Ministers, 12 augustus 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20, Notulen Eerste Kamer, 9 oktober 1848, NA 2.02.13 inv.nr. 194. David Chassé en

Adolph van Pallandt van Beerse traden terug, Otto van Bylandt en Arnoldus Johannes Vos de Wael werden benoemd.

110 HTK 1847-1848, aanhangsel, HEK, 10 oktober 1848, 13-14.

111 Notulen Eerste Kamer, 11 oktober 1848, NA 2.02.13 inv.nr. 194.

112 Ampt aan Donker Curtius, 14 oktober 1848, NA 2.09.01 inv.nr. 4674.

113 Notulen Raad van Ministers, 12 oktober 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.

114 Notulen Eerste Kamer, 19 december 1848, NA 2.02.13 inv.nr. 62.

115 *De Nederlander*, 10 november 1848, nr. 71.

116 De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland*, 378.

117 Notulen Raad van Ministers, 18 juli 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.

118 HTK 1847-1848, 20 juli 1848, 557.

119 HTK 1847-1848, 2 oktober 1848, 886.

120 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 647.

121 HTK 1847-1848, 17 augustus 1848, 668.

122 HTK 1847-1848, 6 oktober 1848, 978.

9 EEN MOEIZAAM MINISTERSCHAP

1 Notulen Raad van Ministers, 21 september 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.

2 Notulen Raad van Ministers, 10 november 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.

3 *De Nederlander*, 2 november 1848, nr. 64.

4 Mutsaers stond bekend als gematigd, hij had in 1845 weliswaar tegen het Negennannenvoorstel gestemd, niet omdat hij tegen hervormingen was, maar omdat hij vond dat deze van de regering en niet van de Kamer uit moesten gaan.

5 Notulen Raad van Ministers, 27 november 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.

6 HTK 1849, 7 mei 1849, 446.

7 Notulen Eerste Kamer, 19 december 1848, NA 2.02.13 inv.nr. 62.

8 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 107. In de bescheiden van de familie Donker

- Curtius is de borstster van het grootkruis bewaard gebleven, met achterop de inscriptie 'persoonlijk gedragen door Koning Willem II en eigenhandig geschonken door Z.M. aan Mr. Dirk Donker Curtius'.
- 9 HTK 1847-1848, 28 maart 1848, 290.
 - 10 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 342-343, 346-349, 352-355, 360, 362.
 - 11 Ibidem, 421, 429-430, 485, 511, 535, 541-542, 638. Donkers typering van Limburg als 'ellendig strookje land' is meermalen uitgelegd als pejoratief. Hij bedoelde hier echter iets anders. Hij wilde aangeven dat Duitsland geen belang had bij een paar vierkante kilometers aan de oevers van de Maas, als dat zou betekenen dat een goede relatie met Nederland, in het bezit van voor Duitsland noodzakelijke zeehavens, en de grote mogendheden op het spel werd gezet.
 - 12 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 425, 430, 495-496.
 - 13 Ibidem, 639, 380.
 - 14 Notulen Raad van Ministers, 3 juni 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
 - 15 HTK 1847-1848, 11 juli 1848, 468.
 - 16 Notulen Raad van Ministers, 28 april, 26 september, 27 oktober, 9 november 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
 - 17 HTK 1848-1849, 27 oktober 1848, 28.
 - 18 Van den Berg, Vis, *De eerste honderd-vijftig jaar*, 350.
 - 19 *De Nederlander*, 23 november 1848, nr. 82.
 - 20 Stein, 'Der Amsterdamer Arbeiterbildungsverein', 154-155.
 - 21 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 263.
 - 22 Donker Curtius aan Van Maanen, 10 juli 1848, NA 2.21.114 inv. nr. 316.
 - 23 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 274-278.
 - 24 Notulen Raad van Ministers, 4 december 1848, NA 2.02.05.02 inv.nr. 20.
 - 25 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 278.
 - 26 *Arnhemsche Courant*, 7 januari 1849, nr. 4.
 - 27 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 287-300.
 - 28 De Bosch Kemper, 'Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard', 181-182.
 - 29 Thorbecke aan Anemaet, 26 juni 1843, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, IV, 197, nt.2.
 - 30 Von Santen, 'De Amstelsociëteit', 129.
 - 31 *Leydsche Courant*, 10 november 1848, nr. 135.
 - 32 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 20 november 1848, nr. 277, 25 november 1848, nr. 282, 27 november 1848, nr. 283.
 - 33 Voor de verkiezingsuitslagen is dankbaar gebruikgemaakt van de database Verkiezingen Tweede Kamer 1848-1918, bewerkt door Ron de Jong, die berust bij het Huygens ING.
 - 34 Thorbecke aan Büchner, 23 november 1848, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, V, 141.
 - 35 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 november 1848, nr. 282.
 - 36 Thorbecke aan Van der Deen, 8 december 1848, in: Hooykaas, *Briefwisseling Thorbecke*, V, 148-149.
 - 37 *De Nederlander: Nieuwe Utrechtsche Courant*, 20 december 1848, nr. 105.
 - 38 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 25 december 1848, nr. 307.
 - 39 *De Tijd*, 25 december 1848, nr. 517.
 - 40 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 94-95.
 - 41 *Algemeen Handelsblad*, 8 januari 1849, nr. 5341.
 - 42 *De Nederlander: Nieuwe Utrechtsche Courant*, 9 januari 1849, nr. 120. Voor zover na te gaan, heeft hij zijn kiesdistrict niet bezocht.
 - 43 HTK 1848-1849, 21 oktober 1848, 12-13.
 - 44 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 26.
 - 45 Notulen Raad van Ministers, 5 februari 1849, 12 februari 1849, NA 2.02.05.02 inv.nr. 21.
 - 46 HVV 1849-1850, 13 februari 49, 1-2.
 - 47 Turpijn, *Mannen van gezag*, 32-33.

- 48 HTK 1849, 19 februari 1849, 27-28, 23 februari 1849, 163-164, 172-173, 24 februari 1849, 175-177.
- 49 HVV 1849-1850, 23 april 1849, 30-32.
- 50 Turpijn, *Mannen van gezag*, 36-37.
- 51 HTK 1849, 20 april 1849, 293-298, 25 april 1849, 362-363.
- 52 *Nederlandsche staatscourant*, 13 januari 1849, nr. II.
- 53 Groen van Prinsterer, *Grondwetsherziening en Eensgezindheid*, 195.
- 54 *Algemeen Handelsblad*, 9 maart 1849, nr. 5393.
- 55 Notulen Raad van Ministers, 8 januari 1849, NA 2.02.05.02 inv.nr. 21.
- 56 *Nederlandsche staatscourant*, 11 februari 1849, nr. 36.
- 57 Notulen Raad van Ministers, 18 januari, 6, 12, 15, 21 februari, 5 maart 1849, NA 2.02.05.02 inv.nr. 21.
- 58 HTK 1849, 27 april 1849, 385.
- 59 HTK 1849, 3 mei 1849, 407, 5 mei 1849, 456-457.
- 60 *De Noord-Brabander*, 22 mei 1849, nr. 59.
- 61 Notulen Raad van Ministers, 15, 16 maart 1849, NA 2.02.05.02 inv.nr. 21.
- 62 Van der Meulen, *Koning Willem III*, 180-185, 200-205.
- 63 KHA A40-III-9.
- 64 HTK 1849, 25 juli 1849, 708.
- 65 De Bosch Kemper, 'Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard', 183.
- 66 Notulen Raad van Ministers, 18, 21, 22 maart, 21, 24 mei 1849, NA 2.02.05.02 inv.nr. 21.
- 67 HTK 1849, 5 mei 1849, 435-437.
- 68 HTK 1849, 7 mei 1849, 445-448, 8 mei 1849, 449-456.
- 69 *Arnhemsche Courant*, 15 maart 1849, nr. 52.
- 70 Albers, *Geschiedenis van het Herstel der Hierarchie*, II, 166-169.
- 71 Rogier, De Rooy, *In vrijheid herboren*, 166.
- 72 HTK 1849, kamerstuknummer VIII.4, 252.
- 73 HTK 1849, kamerstuknummer VIII.5, 324.
- 74 HTK 1849, 15 mei 1849, 459-464.
- 75 HTK 1849, 15 mei 1849, 465-469.
- 76 HTK 1849, 16 mei 1849, 473-486.
- 77 HTK 1849, kamerstuknummer XVII.5, bijlage, 35.
- 78 HTK 1849, 22 mei 1849, 518-520.
- 79 HTK 1848, 24 mei 1849, 544-550.
- 80 *De Nederlander*, 26 april 1849, nr. 211.
- 81 *De Noord-Brabander*, 1 mei 1849, nr. 50.
- 82 Notulen Raad van Ministers, 26, 27, 29 mei, 1 juni 1849, NA 2.02.05.02 inv.nr. 21.
- 83 *Rotterdamsche Courant*, 31 mei 1849, nr. 66.
- 84 *De Nederlander*, 5 juni 1849, nr. 243.
- 85 *Arnhemsche Courant*, 12 juni 1849, nr. 112.
- 86 *Rotterdamsche Courant*, 23 juni 1849, nr. 76.
- 87 HEK 1849, 25 mei 1849, 61.
- 88 Weliswaar had hij vanaf oktober 1848 weer zitting in de Tweede Kamer, maar tot 1849 gebeurde er weinig in het parlement. Pogingen om Thorbecke daarvoor al als voorman te bestempelen (cf. Tellegen in *De Nederlandsche Spectator*, 18 november 1876) zijn dan ook anachronistisch.
- 89 Thorbecke was voor een grondwettelijk verbod om tegelijk minister en Kamerlid te zijn, net als Donker acht jaar eerder (Donker Curtius, *Proeve eener nieuwe grondwet*, art. 89). Acht jaar later dacht hij hier blijkbaar anders over, getuige de combinatie van ministerschap en Kamerlidmaatschap.

10 OPPOSITIE

- 1 HTK 1849, 19 juni 1849, 581-582.
- 2 Memorie Zijner Majesteit den Koning eerbiedig aangeboden door de Raad van Ministers, zonder datum (ca. juli 1849), GA 3297 inv.nr. I.
- 3 HTK 1849, 27 juli 1849, 721, 723-724.
- 4 HTK 1849, 19 juli 1849, 638-641.
- 5 HTK 1849, 17 juli 1849, 624-625.
- 6 HTK 1849, 25 juli 1849, 704-705, 707-708.

- 7 Van den Berg, Vis, *De eerste honderd-vijftig jaar*, 353, 358-359.
- 8 Groen van Prinsterer, *De ministeriën De Kempenaer en Thorbecke*, 3-5, 49.
- 9 Alberts, *Baud en Thorbecke*, 37-39, 41-42.
- 10 *Opregte Haarlemsche Courant*, 24 september 1849, nr. 226.
- 11 De Louter, 'Herinneringen van Jhr. Mr. W. Boreel van Hogelanden', 371-372.
- 12 Alberts, *Baud en Thorbecke*, 44-45.
- 13 De Louter, 'Herinneringen van Jhr. Mr. W. Boreel van Hogelanden', 372-373.
- 14 Bijeenkomst op 17 oktober 1849, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 285-286.
- 15 Alberts, *Baud en Thorbecke*, 50-52. Alberts geeft aan dat dit gesprek op 30 september zou hebben plaatsgevonden. Wels concludeert op basis van een brief van Thorbecke dat dit wel degelijk 3 oktober moet zijn geweest, zie: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 291 nt. 1.
- 16 Thorbecke en Nedermeijer van Rosenthal aan de Koning door tussenkomst van Donker Curtius, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 274-276.
- 17 *Algemeen Handelsblad*, 19 oktober 1849, nr. 5582.
- 18 Bijeenkomst op dinsdag 16 oktober 1849, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 276-283.
- 19 Memorandum van Donker Curtius, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 269-273.
- 20 Bijeenkomst op 17 oktober 1849, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 286.
- 21 Alberts, *Baud en Thorbecke*, 63-64.
- 22 Van Rappard aan Donker Curtius, 17 oktober 1849, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 289-290.
- 23 Thorbecke c.s. aan de Koning, 19 oktober 1849, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 293-294.
- 24 Van Rappard aan Thorbecke, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 299.
- 25 Donker Curtius aan Nedermeijer van Rosenthal, 22 oktober 1849, GA 0724 inv.nr. 251.
- 26 Bijeenkomst op maandag 22 oktober 1849, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 295-297.
- 27 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 oktober 1849, nr. 254.
- 28 Zie ook: Aerts, *Thorbecke wil het*, 420.
- 29 Donker Curtius aan Van Rappard, 24 oktober 1849, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 304. Wels suggereert dat Donkers slapeloze nachten door het artikel in de NRC zouden komen. Dit artikel werd echter op dezelfde dag als Donkers brief gepubliceerd, zodat zijn zorgen waarschijnlijk wel degelijk met de gebeurtenissen zelf verband lijken te houden.
- 30 Donker Curtius aan Van Rappard, Donker Curtius aan Willem III, 26 oktober 1849, in: Wels, 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke', 309-310.
- 31 Donker Curtius aan Nedermeijer van Rosenthal, 26 oktober 1849, GA 0724 inv.nr. 251.
- 32 Aerts, *Thorbecke wil het*, 418. Uit Donkers brief aan Nedermeijer van Rosenthal van 22 oktober blijkt duidelijk dat dit zijn eigen plan was.
- 33 HTK 1849-1850, 10 december 1849, 57, 13 december 1849, 98, 102.
- 34 HTK 1849-1850, 10 december 1849, 60, 18 december 1849, 183, 20 december 1849, 222.
- 35 RAD 100 inv.nr. 653.
- 36 *Weekblad van het Regt*, 26 oktober 1848, nr. 959.
- 37 *Asmodée*, 'Het wassenbeeldenspel', 7.
- 38 *Algemeen Handelsblad*, 11 februari 1850, nr. 5679, *Leydsche Courant*, 13 februari 1850, nr. 19.
- 39 HTK 1849, 7 september 1849, 771-773, 8 september 1849, 790.

- 40 HTK 1849-1850, 6 maart 1850, 313, 7 maart 1850, 331, 8 maart 1850, 345, 12 maart 1850, 374
- 41 HTK 1849-1850, 7 juni 1850, 9-13, 8 juni 1850, 16, 11 juni 1850, 11, 15 juni 1850, 11.
- 42 HTK 1849-1850, 10 juli 1850, 4-5, 13 juli 1850, 1, 9-10.
- 43 HTK 1849-1850, 20 juni 1850, 10, 12-13, 22 juni 1850, 14-17.
- 44 HTK 1849-1850, 7 juni 1850, 10-11.
- 45 Van Heemstra aan De Kempenaer, 21 maart 1850, GA 3297 inv.nr. 10.
- 46 HTK 1849-1850, 12 juli 1850, 2.
- 47 *Dagblad van 's Gravenhage*, 30 augustus 1850, nr. 104.
- 48 *Dagblad van 's Gravenhage*, 13 september 1850, nr. 110.
- 49 *Nieuwe Rotterdamsche courant*, 16 september 1850, nr. 221.
- 50 *Leydse courant*, 1 november 1850, nr. 133.
- 51 Voor de verkiezingsuitslagen is dankbaar gebruikgemaakt van de database Verkiezingen Tweede Kamer 1848-1918, bewerkt door Ron de Jong, die berust bij het Huygens ING.
- 52 *Dagblad van 's Gravenhage*, 6 september 1850, nr. 107, 4 november 1850, nr. 132.
- 53 Van der Hoop aan De Kempenaer, 2 september 1850, GA 3297 inv.nr. 1. Van der Hoop leek met zijn opmerking dat Donker geen enkele stem had gekregen wat te overdrijven, maar hij had gelijk met zijn constatering dat hij niet populair was.
- 54 Zie hiervoor hoofdstuk vijf.
- 55 *De Toekomst*, 16 maart 1851, nr. 156.
- 56 *De Toekomst*, 8 juni 1851, nr. 168.
- 57 Van der Hoop aan De Kempenaer, 16 februari 1851, GA 3297 inv.nr. 1.
- 58 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 343. Dit was ook het blad waaraan C.C.E. d'Engelbronner, Donkers vertrouwde ambtenaar op het ministerie van Justitie, in de jaren veertig aan meewerkte.
- 59 Vos, 'De leeuw en de ooievaar', 49, 56.
- 60 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 120.
- 61 *Opregte Haarlemsche Courant*, 17 maart 1851, nr. 65.
- 62 *Dagblad van 's Gravenhage*, 21 maart 1851, nr. 35.
- 63 *Algemeen Handelsblad*, 7 juni 1852, nr. 6394.
- 64 *Leydse courant*, 11 juni 1852, nr. 70.
- 65 *De Toekomst*, 7 september 1851, nr. 181, *Nieuwe Rotterdamsche courant*, 4 september 1851, nr. 238, 6 september 1851, nr. 240, 8 september 1851, nr. 242.
- 66 *Dagblad van 's Gravenhage*, 10 september 1851, nr. 109.
- 67 HGA HG'sG 1851, 6 oktober 1851, *Dagblad van 's Gravenhage*, 8 oktober 1851, nr. 121.
- 68 HGA HG'sG 1851, 29 oktober 1851, 1, 3.
- 69 HGA HG'sG 1852, 25 mei 1852, 58-60.
- 70 HGA HG'sG 1852, 6 april 1852, 44, 27 april 1852, 50.
- 71 HGA HG'sG 1852, 27 oktober 1852, 135-138.
- 72 HGA HG'sG 1851, 2 december 1851, 1, 4.
- 73 HGA HG'sG 1853, 26 april 1853, 37.

II TUSSEN THORBECKIANEN EN ANTIREVOLUTIONAIREN

- 1 Rogier, De Rooy, *In vrijheid herboren*, 101-119.
- 2 De Rooy, 'Inleiding', 11.
- 3 Houkes, 'Het succes van 1848', 87-104.
- 4 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 69-83.
- 5 Van der Meulen, *Koning Willem III*, 267-279, Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 96-101, Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 368-371. Zie voor het optreden van Willem III: Hooykaas, 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853'.
- 6 De Rooy, 'Inleiding', 12.
- 7 Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 365-367. Dit betrof vooral onenigheid tussen Thorbecke en de koning over de vervanging van de Commissarissen van de Koning in de provincies. Thorbecke dreigde met ontslag als deze niet zouden vertrek-

- ken. De koning bond in en Thorbecke trok aan het langste eind.
- 8 Gleichman, *Mr. F.A. van Hall als minister*, 167-172.
 - 9 *Asmodée*, 'Van Hall weêr aan 't laadje', 16.
 - 10 W. Thorbecke aan F. Tavenraad, 4 september 1915, NA 2.21.161 inv.nr. 956.
 - 11 *Vlissingsche Courant*, 14 januari 1848, nr. 6.
 - 12 Zie bijvoorbeeld Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 46.
 - 13 *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 25 april 1853, nr. 959. Over wie nu wie het 'onstaatkundigst hoofd' van Nederland heeft genoemd, bestaat onduidelijkheid. Zeker is dat Henri Box Donker zo genoemd heeft in de derde staatkundige brief (in 1844, zie hoofdstuk vijf), maar ik ben in de Handelingen niet tegengekomen dat Donker dit over Van Hall of Van Hall dit over Donker gezegd zou hebben. In ieder geval was het een kwalificatie die resoneerde, Van Zuylen gebruikte deze nog in 1856 (zie Korte uittreksels uit de Notulen van het verhandelde in eene der laatste zittingen van den ministeraad, NA 2.21.280 inv.nr. 79).
 - 14 Donker Curtius aan De Kempnaer, 22 april 1853, in: Heemskerk, *Levensbericht van Mr. J.M. de Kempnaer*, 67.
 - 15 Kroeze, 'Een typisch Hollandse politicus?', 18-23, 32-34.
 - 16 Suttorp, *F.A. van Hall en zijne constitutioneele beginselen*, 100-102.
 - 17 Boogman, *Rondom 1848*, 134-136.
 - 18 Notulen Raad van Ministers 28 oktober 1853, NA 2.02.05.02 inv.nr. 25, 31 januari 1854, inv.nr. 26, 31 juli 1855, 6 november 1855, inv.nr. 27.
 - 19 *Nederlandsche Staatscourant*, 27 april 1853, nr. 99.
 - 20 *Asmodée*, 'Het wassenbeeldenspel', 16-17, 20.
 - 21 HTK 1853, 18 augustus 1853, 229-231.
 - 22 Vinken, 'Jan de Vries', 121-122.
 - 23 Notulen Raad van Ministers, 17 maart 1854, 28 maart 1854, NA 2.02.05.02 inv.nr. 26.
 - 24 Vinken, 'Jan de Vries', 123.
 - 25 Notulen Raad van Ministers, 28 april 1853, NA 2.02.05.02 inv.nr. 25.
 - 26 *De Grondwet*, 28 april 1853, nr. 2.
 - 27 Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 83-90.
 - 28 Boogman, *Rondom 1848*, 137, Van den Berg, Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 373.
 - 29 Lightenveld aan De Kempnaer, 20 mei 1853, GA 3297 inv.nr. 10.
 - 30 HEK 1853, 16 juni 1853, 11-12.
 - 31 Notulen Raad van Ministers, 22 april, 13, 18, 24 mei, 2, 20, 22 juni 1853, NA 2.02.05.02 inv.nr. 25.
 - 32 Notulen Raad van Ministers, 22, 29 juli, 19, 21 augustus 1853, NA 2.02.05.02 inv.nr. 25.
 - 33 HTK 1853, 18 augustus 1853, 224, 231.
 - 34 HTK 1853, 18 augustus 1853, 229-231.
 - 35 HTK 1853, 20 augustus 1853, 284.
 - 36 HEK 1853, 8 september 1853, 90-97.
 - 37 *Asmodée*, 'Sprekende Beelden', 12, 13, 15.
 - 38 Van der Meulen, *Koning Willem III*, 332-334.
 - 39 Notulen Raad van Ministers, 27 september 1853, NA 2.02.05.02 inv.nr. 25.
 - 40 Margry, 'Imago en identiteit', 84-86.
 - 41 Notulen Raad van Ministers, 22 november 1853, NA 2.02.05.02 inv.nr. 25.
 - 42 HTK 1853-1854, 24 november 1853, 161, 26 november 1853, 198-199.
 - 43 Turpijn, *Mannen van gezag*, 62.
 - 44 HTK 1853-1854, 20 december, 531, 21 december 1853, 551.
 - 45 HTK 1853-1854, 5 mei, 744, 31 mei 1854, 1021.
 - 46 HTK 1853-1854, kamerstuknummer XLVII. 5.
 - 47 HTK 1853-1854, 31 mei, 1021, 1015, 1 juni 1854, 1046.
 - 48 Van Ruller, *Gratie voor recht*, 256-257.
 - 49 Ibidem, 63. Dirks broer Willem was overigens net drie maanden daarvoor teruggetreden als president.
 - 50 In november 1854 werd Johann Kemper, die tijdens een overval op zijn oude werkgever zijn vrouw en twee van hun kinderen had gedood, in Am-

sterdam opgehangen. Zelfs Dirks broer Willem, die zich al in de jaren twintig tegen de doodstraf uitgesproken had, maakte in één geval een uitzondering. Hij stemde in de Hoge Raad tegen Kempers gratieverzoek. Hij was vooral tegen gratie omdat de vervangende straf maximaal twintig jaar gevangenisstraf was, en veroordeelden 'niet zelden op den leeftijd van tusschen de 40 en 50 jaren' en weer op vrije voeten 'wel weder tot misdaden zouden moeten vervallen' (Donker Curtius van Tienhoven, *Een woord van Mr. B.W. Donker Curtius van Tienhoven aan Mr. de Bosch Kemper*, 16). In 1855 werd Hendrik Beekman in Apeldoorn ter dood gebracht voor brandstichting in een woning waar zeventien personen aanwezig waren. Het gerechtshof rekende hem vooral zwaar aan dat te voorzien was geweest dat er slachtoffers zouden vallen. Cornelis de Jong en Adriaan de Klerk werden in 1856 in Den Bosch opgehangen vanwege diefstal, bedreiging en mishandeling. Twee van hun mededaders kregen wel gratie. De Jong en De Klerk weigerden aanvankelijk gratie te vragen en toen ze dit toch deden, vroegen ze om volledige kwijtschelding van hun straf. Bovendien waren ze lachend over hun ophanden zijnde executie. Het zou deze brutale opstelling zijn die ervoor zorgde dat hun de gratie werd geweigerd. (Van Ruller, *Gratie voor recht*, 100, 187, 191). Na Donkers aftreden zou tot 1860 nog een vijftal personen ter dood worden gebracht voordat de doodstraf in 1870 in vredes-tijd werd afgeschaft.

51 Zie hiervoor hoofdstuk negen.

52 Hierbij had Donker ongetwijfeld voor ogen dat de invoering van de strafrechtelijke verantwoordelijkheid in Engeland was geëvolueerd naar een systeem waarin de ministers op voldoende vrouwen van het parlement moesten kunnen rekenen (Van Velzen, *De ongekende ministeriële verant-*

woordelijkheid, 13-17). Getuige zijn aangehaalde citaat moest volgens Donker deze politieke verantwoorde-lijkheid in Nederland ook op eenzelfde manier tot stand komen.

53 HTK 1854-1855, 19 februari 1855, 483-490.

54 HTK 1854-1855, 21 februari 1855, 519-520.

55 In 1868 werd minister van Marine Gerhard Pels Rijcken door de Hoge Raad veroordeeld tot een boete van tien gulden omdat hij zijn hond had uitgelaten in een gebied waar een besmettelijke dierziekte heerste.

56 Notulen Raad van Ministers, 30 december 1853, NA 2.02.05.02 inv.nr. 25.

57 Notulen Raad van Ministers, 11 juli 1854, NA 2.02.05.02 inv.nr. 26.

58 HTK 1854-1855, 5 maart 1855, 553.

59 HTK 1854-1855, 6 maart 1855, 561-563, 569, 8 maart 1855, 587-590, 593-595, 597.

60 HTK 1855-1856, 11 april 1856, 665-666.

61 Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*, I, 136-137.

62 HTK 1855-1856, 11 april, 665, 15 april 1856, 717.

63 Van Zuylen schreef in zijn aantekeningen een satire op een van de laatste kabinetsvergaderingen, waarin hij de draak stak met het kabinet dat de grondwet met voeten zou treden (Korte uittreksels uit de Notulen van het verhandelde in eene der laatste zittingen van den ministerraad, NA 2.21.280 inv.nr. 79).

64 HTK 1854-1855, 22 november 1854, 82-83.

65 HTK 1854-1855, 29 november 1854, 192-195.

66 HTK 1854-1855, 1 december 1854, 219.

67 HTK 1854-1855, 31 mei 1855, 751.

68 KHA A46-11-3.

69 KHA A39- 11-28.

70 Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt*, 122-123.

71 Notulen Raad van Ministers, 13 september 1854, NA 2.02.05.02 inv.nr. 26.

- 72 Adrian, *Eerste en tweede open brief aan Mr. C.C.E. d'Engelbronner*, 11-12, D'Engelbronner, *Data et facta*, 21.
- 73 HTK 1854-1855, 30 november 1854, 209-210.
- 74 HTK 1855-1856, 20 november 1856, 130.
- 75 Van Assen aan Groen 27 mei 1856, in: *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap: Briefwisseling 1808-1876*, 111, 228.
- 76 Van Assen aan Groen, 21 juni 1856, in: *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap: Briefwisseling 1808-1876*, 111, 235, zijn vader was wegens corruptie en smaad ook al in opspraak geraakt, zie hiervoor hoofdstuk acht.
- 77 D'Engelbronner aan Huydecoper, oktober/november 1856, Ad'E H5.
- 78 D'Engelbronner, *Data et facta*, 3-4.
- 79 Adrian, *Eerste en tweede open brief aan Mr. C.C.E. d'Engelbronner*, 12-13. Volgens Adrian had d'Engelbronner zijn ridderschap in de Orde van de Nederlandse Leeuw te danken aan het schrijven van de brochure *Ontwerp der grondwetscommissie in den Minister-raad (20 mei 1848)*, die hij daarna op verzoek van Donker vernietigd.
- 80 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 60.
- 81 Ministerraad, 30 augustus 1855, NA 2.02.05.02 inv.nr. 27.
- 82 D'Engelbronner aan Huydecoper, 4 februari 1857, Ad'E H7.
- 83 Heemskerk aan d'Engelbronner, 13 maart 1858, Ad'E H8.
- 84 Huydecoper aan Boot, 23 maart 1858, Ad'E K1.
- 85 D'Engelbronner aan Huydecoper, voorjaar 1856, Ad'E K1.
- 86 Zijn carrière kreeg een nieuwe wending toen hij werd benoemd als secretaris van de Vereeniging van en voor Nederlandsche Industrieëlen. Diezelfde functie zou hij ook vervullen in de hoofdcommissie die was belast met de oprichting van een nationaal ge- denkteken ter gelegenheid van de viering van het vijftigjarig herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1813.
- 87 Notulen Raad van Ministers, 13 november 1855, NA 2.02.05.02 inv.nr. 27.
- 88 [Van Hall], *De conservatieve partij in 1853 en 1856*, 10.
- 89 Zie hiervoor hoofdstuk tien.
- 90 Gleichman, *Mr. F.A. van Hall als minister*, 188-189.
- 91 Ibidem, 217-218.
- 92 Donker Curtius aan De Kempnaer, 11 juli 1856, GA 3297 inv.nr. 3a. Van Hall en Forstner hadden onenigheid over de oprichting van het nationale monument ter nagedachtenis aan de Tien-daagse Veldtocht in 1831 op de Dam in Amsterdam.
- 93 Notulen Raad van Ministers, 11 maart 1856, NA 2.02.05.02 inv.nr. 28.
- 94 HTK 1853-1854, 15 juli 1854, 1091.
- 95 Notulen Raad van Ministers, 19 mei 1856, NA 2.02.05.02 inv.nr. 28.
- 96 Van den Berg, Vis, *De eerste honderd-vijftig jaar*, 376-377.
- 97 Notulen Raad van Ministers, 8 juni 1856, NA 2.02.05.02 inv.nr. 28.
- 98 *De Noord-Brabander*, 17 juni 1856, nr. 71.
- 99 Donker Curtius aan De Kempnaer, 11 juli 1856, GA 3297 inv.nr. 3a.
- 100 Notulen Raad van Ministers, 16 juni 1856, NA 2.02.05.02 inv.nr. 28.
- 101 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 juni 1856, nr. 164.
- 102 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 24 juni 1856, nr. 173.
- 103 Donker Curtius aan De Kempnaer, 11 juli 1856, GA 3297 inv.nr. 3a.
- 104 Ibidem.
- 105 F. van Rappard aan De Kempnaer, 18 juli 1856, GA 3297 inv.nr. 3a.
- 106 Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 46.
- 107 [Van Hall], *De conservatieve partij in 1853 en 1856*, 3-8.
- 108 Adrian, *Derde open brief aan Mr. C.C.E. d'Engelbronner*, 15-16.
- 109 HEK 1855-1856, 29 december 1855, 83.

- 1 *Algemeen Handelsblad*, 25 juni 1856, nr. 7654.
- 2 *Nederlandsche staatscourant*, 31 augustus 1856, nr. 207.
- 3 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 122.
- 4 Donker Curtius aan De Kempenaer, 11 juli 1856, GA 3297 inv.nr. 3a. Heemskerk dateert deze brief foutief één maand eerder, zie Heemskerk, *Levensbericht van Mr. J.M. de Kempenaer*, 70.
- 5 De Kempenaer aan Donker Curtius, 14 juli 1856, GA 3297 inv.nr. 3a.
- 6 Donker Curtius aan De Kempenaer, 24 januari 1857, GA 3297 inv.nr. 3a
- 7 *L'Indépendance Belge*, 4 april 1857, nr. 94.
- 8 *Utrechtsche provinciale en stads-courant*, 11 januari 1862, nr. 10.
- 9 НТК 1854-1855, 29 november 1854, 194.
- 10 Drentje, *Thorbecke*, 418-419.
- 11 *Algemeen Handelsblad*, 3 augustus 1855, nr. 7377.
- 12 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 november 1856, nr. 317, *Rotterdamsche courant*, 1 april 1858, nr. 78.
- 13 Donker Curtius van Tienhoven, *Een woord van Mr. B.W. Donker Curtius van Tienhoven aan Mr. de Bosch Kemper*, 3, 11-16.
- 14 De Greve, 'Levensbericht van Mr. Willem Boudewijn Donker Curtius van Tienhoven', 261-262.
- 15 *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad*, 23 maart 1858, nr. 70.
- 16 D'Engelbronner aan Tydeman, 26 februari 1855, in: Tissot van Patot, *Dirk Donker Curtius*, 7. De aangehaalde brief moet zich bevinden in ELO 0640 inv.nr. 124, maar bij mijn bezoek in december 2016 (en nog in augustus 2017) was dit archiefstuk helaas zoek.
- 17 HEK 1853-1854, 11 april 1854, 126.
- 18 Donker Curtius aan G.A.G. van Maanen, 6 april 1854, NA 2.21.114 inv.nr. 316.
- 19 *Leidsch Dagblad*, 12 december 1862, nr. 862, 15 december 1862, nr. 864.
- 20 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 12 december 1862, nr. 343.
- 21 *Leidsch Dagblad*, 17 december 1862, nr. 866.
- 22 Lichtenauer, *De Nederlanders in Napoleons Garde d'Honneur*, 296-299.
- 23 Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813*, VII-VIII.
- 24 Zie bijvoorbeeld de condoleancebrief die hij naar aanleiding van de dood van Gerrit Schimmelpenninck in oktober 1863 stuurde. Donker Curtius aan R.J. Schimmelpenninck, 7 oktober 1863, AS inv.nr. 1395.
- 25 Périer, *Dirk Donker Curtius*, 123.
- 26 *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 22 juli 1864, nr. 171.
- 27 *De Nederlandsche Spectator*, 23 juli 1864, nr. 30.
- 28 *Bataviaasch Handelsblad*, 21 november 1876, nr. 275.
- 29 Vogelsang, 'Iets over Mr. Dirk Donker Curtius', 817-818.
- 30 *Arnhemsche Courant*, 1 augustus 1864, nr. 3243, 2 augustus 1864, nr. 3244.
- 31 *Leidsch Dagblad*, 20 juli 1864, nr. 1354, 27 juli 1864, nr. 1360.
- 32 *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 29 juli 1864, nr. 177.
- 33 *Het Volksbelang*, 18 november 1876, nr. 47.
- 34 Périer, *Dirk Donker Curtius*, voorwoord, zie voor deze schets: Van Boven, *Afscheid van de wereld*.
- 35 *Bataviaasch Handelsblad*, 21 november 1876, nr. 275.
- 36 *De Nederlandsche Spectator*, 18 november 1876, nr. 47.
- 37 Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis*, 11, 329, 333.
- 38 Oud, Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland*, 28, 46.
- 39 Aerts, *Thorbecke wil het, 579-580*, 703, 731-737.
- 40 Boogman, *Rondom 1848*, 193, Fasseur, *Indischgasten*, 92, Hans, *Parade der politieke partijen*, 104.
- 41 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 27-30.
- 42 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 493.

- 43 Van den Berg, 'Eenvoudigheid en zuinigheid', 212-213.
- 44 Te Velde neemt bijvoorbeeld voor zijn studie naar de relatie tussen liberalisme en nationalisme vanaf 1870 het liberalisme van Thorbecke als vanzelfsprekend uitgangspunt: zie Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 19-25.
- 45 Abrahams, *De pers in Zeeland*, 379.
- 46 Turpijn, *Mannen van gezag*, 205-216.
- 47 Aerts, *Thorbecke wil het*, 672-682.
- 48 Over de noodzaak tot afschaffing van de slavernij bestond een opvallende eensgezindheid, ook bij regeringsgezinden. De meningen over de snelheid waarmee dit moest gebeuren en de financiële compensatie verschilden wel. Velen wilden zich niet bij antislavernijbewegingen aansluiten omdat ze spot van tijdgenoten of negatieve beeldvorming bij de regering vreesden, zoals Donkers vriend De Kempenaer, zie Janse, *De afschaffers*, 76-79. De weinige keren dat Donker zich over de koloniën uitliet, betrefte dat de koloniale baten en leek het lot van de inlanders ondergeschikt.
- 49 Aerts, *Thorbecke wil het*, 760.
- 50 Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis*, 11, 54.

BRONNEN EN LITERATUUR

Archivalia

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)

Archief Van Son (toegang 2016)

Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO)

Familie Tydeman (toegang 0540)

Gelders Archief (GA)

Archief familie Bosch van Rosenthal (toegang 0724)

Archief familie De Kempenaer (toegang 3297)

Haags Gemeentearchief (HGA)

Archief Nieuwe of Litteraire Sociëteit De Witte (toegang 0612-01)

Bevolkingsregister

Blauwboekjes (toegang P5247.0)

Handelingen Gemeenteraad 's-Gravenhage (HG'sG)

Historisch Centrum Overijssel (HCO)

Archief familie Van Ittersum (toegang 0239)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Archief familie De Bosch Kemper (toegang ARCH00100)

Koninklijke Bibliotheek (KB)

Archief Beyerman (toegang KW76)

Koninklijk Huisarchief (KHA)

Archief prinses Marianne (toegang A39)

Archief koning Willem II (toegang A40)

Archief Anna Paulowna, grootvorstin van Rusland (toegang A41)

Archief Sophie, prinses van Württemberg (toegang A46)

Nationaal Archief (NA)

Staatssecretarie (toegang 2.02.01)
Notulen Raad van Ministers (toegang 2.02.05.02)
Kabinet des Konings 1841-1897 (toegang 2.02.04)
Archief Eerste Kamer (toegang 2.02.13)
Ministerie van Justitie (toegang 2.09.01)
Archief Weitzel (toegang 2.21.007.60)
Archief Van Maanen (toegang 2.21.114)
Archief Thorbecke (toegang 2.21.161)
Archief Beelaerts van Blokland (toegang 2.21.253)
Archief J.P.P. van Zuylen van Nijvelt (toegang 2.21.280)
Archief Van Hoogstraten (toegang 2.21.333.01)
Onder-prefect 's-Gravenhage (toegang 3.02.10.04)

Particuliere archieven

Archief familie Donker Curtius, Londen (ADC)
Archief familie d'Engelbronner, Nijkerk (Ad'E)
Archief familie Schimmelpenninck, Diepenheim (AS)

Regionaal Archief Dordrecht (RAD)

Archief familie Blussé van Oud-Alblas (toegang 100)

Stadsarchief Amsterdam (SAA)

Archief van de familie Van Lennep (toegang 238)

Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL)

Collectie Luzac

Utrechts archief (UA)

Archief Huis Amerongen (toegang 1001)

Periodieken

Handelingen Eerste Kamer (HEK)

Handelingen Tweede Kamer (HTK)

Handelingen Verenigde Vergadering (HVV)

Algemeen Handelsblad

Algemeen Nederlandsch nieuws en advertentie-blad

Arnhemsche Courant

Bataviaasch Handelsblad

Dagblad van 's Gravenhage

De Avondbode

De Bijenkorf

De Grondwet

De Nederlander: Nieuwe Utrechtsche Courant (staatkundig- nieuws-, handels- en advertentie-blad)

De Nederlandsche Spectator
De Noord-Brabander: staat- en letterkundig dagblad
De Standaard, Staatskundig blad
De Tijd: godsdienstig-staatskundig dagblad
De Toekomst
Groninger Courant
Het Volksbelang
Le Constitutionnel
Le Messager de Gand
Leydsche Courant
Leidsch Dagblad
Leidse Studentenalmanak
L'Indépendance Belge
Nederlandsche gedachten
Nederlandsche Staatscourant
Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad
Nieuwe Rotterdamsche Courant, staats-, handels-, nieuws- en advertentieblad
Opregte Haarlemsche Courant
Rotterdamsche Courant
Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden
Tijdschrift ter bevordering van nijverheid, Uitgegeven door de Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij
Utrechtsche Courant
Utrechtsche provinciale en stads-courant: algemeen advertentieblad
Vaderlandsche Letteroefeningen
Vlissingsche Courant
Weekblad van het Regt
Zierikzeesche Nieuwsbode

Naslagwerken

Biographisch woordenboek der Nederlanden bevattende Levensbeschrijvingen van zoodanige Personen, die zich op eenigerlei wijze in ons Vaderland hebben vermaard gemaakt, A.J. van der Aa; voortgezet door K.J.R. van Harderwijk en G.D.J. Schotel, elfde deel (Haarlem 1865)

Biografisch woordenboek van Nederland, J. Charité (red.), deel II (Amsterdam 1985); J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls (red.), deel IV (1994)

De briefwisseling van J.R. Thorbecke, Hooykaas, G.J., (red.), deel I (1830-1831) ('s-Gravenhage 1975); Hooykaas, G.J., (red.), deel II (1833-1836) ('s-Gravenhage 1979); Hooykaas, G.J., (red.), deel III (1836-1840) ('s-Gravenhage 1988); Hooykaas, G.J., (red.), deel IV (1840-1845) ('s-Gravenhage 1993); G.J. Hooykaas, F.J.P. Santegoeds (red.), deel V (1845-1853) (Den Haag 1996); G.J. Hooykaas, F.J.P. Santegoeds (red.), deel VI (1853-1862) (Den Haag 1998); G.J. Hooykaas (red.), deel VII (1862-1872) (Den Haag 2002)

- Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, H.T. Colenbrander (red.) zesde deel, eerste stuk ('s-Gravenhage 1911); H.T. Colenbrander (red.) zesde deel, derde stuk ('s-Gravenhage 1912); H.T. Colenbrander (red.) achtste deel, Regeering van Willem I 1815-1825, tweede stuk ('s-Gravenhage 1915); H.T. Colenbrander (red.) achtste deel, Regeering van Willem I 1815-1825, derde stuk ('s-Gravenhage 1916)
- Groen van Prinsterer, schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling*, C. Gerretson (red.), deel I, 1808-1833 ('s-Gravenhage 1925); J.L. van Essen, C. Gerretson (red.), deel II, 1833-1848 ('s-Gravenhage 1964); H.J. Smit (red.), deel III, 1828-1866 ('s-Gravenhage 1949); J.L. van Essen, A. Goslinga (red.), deel IV, 1866-1876 ('s-Gravenhage 1967); J.L. van Essen (red.), deel V, 1827-1869 ('s-Gravenhage 1980); J.L. van Essen (red.), deel VI, 1869-1876 ('s-Gravenhage 1992)
- Nederland's Patriciaat, jaargang 36* (Den Haag 1950)
- Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.) eerste deel (Leiden 1911); P.C. Molhuysen, P.J. Blok (red.), tweede deel (Leiden 1912); P.J. Blok, P.C. Molhuysen en L. Knappert (red.), vijfde deel (Leiden 1921); P.C. Molhuysen, P.J. Blok, K.H. Kossmann (red.), zevende deel (Leiden 1974)

Gedrukte bronnen

- Adrian, D.B., *Eerste en tweede open brief aan Mr. C.C.E. d'Engelbronner* ('s-Gravenhage 1857)
- Adrian, D.B., *Derde open brief aan Mr. C.C.E. d'Engelbronner, eervol ontslagen secretaris-generaal van Justitie* ('s-Gravenhage 1857)
- Andringa de Kempnaer, R.L. van, *Aan Zijne Excellentie den Minister van Justitie, ad interim, Mr. Dirk Donker Curtius* ('s-Gravenhage 1848)
- Andringa de Kempnaer, R.L. van, *Eene geschiedkundige bijdrage, tot eene juiste waardering der staatkundige gebeurtenissen in Nederland in de maand maart 1848* ('s-Gravenhage, Amsterdam 1852)
- Appeltère, A.W. van, *Pleitrede in de zaak van Hendrik Petrus Scholte, gewezen predikant der hervormde gemeente van Doveren, Genderen en Gansoyen, cum suis, appellanten van een vonnis, door de correctionele rechtbank te Gorinchem, op den 7 oktober 1835, ten hunnen laste gewezen. Uitgesproken in de teregtzitting van het Hoog Gerechtshof te 's Gravenhage, kamer van correctionele appellen, van den 2 december 1835* ('s-Gravenhage en Amsterdam 1836)
- Asmodée, *Het wassenbeeldenspel voorstellende de nieuwe ministers en de nieuwe bisschoppen* (Amsterdam 1853)
- Asmodée, *Sprekende Beelden, eene laatste voorstelling in het wassenbeeldenspel*, (Amsterdam 1853)
- Asmodée, *Een Haagsch oude-jaars avond-partijtje waarop groote mannen zich aanstellen als kleine kinderen. Luimige Scherts en verschrikkelijke Ernst* (Amsterdam 1853)
- Asmodée, *Van Hall weêr aan 't laadje, oud en nieuw* (Amsterdam 1854)
- Bevervoorde [tot Oldemeule], A.J.E. [Engelbert] van, *Brief aan Mr. Dirk Donker Curtius, met de nodige bijlagen, hem uit Parijs geschreven* (Amsterdam 1848)

- [Blussé, P.L.F.], *Nu of nooit; een ernstig woord aan alle gezeten burgers van Nederland*, (Dordrecht 1845)
- [Boissevain, J.H.G.], *Kritiek der Troonrede* (Kampen 1845)
- 'Boekbeschuwing. Gemeenzame Brieven over de gebeurtenissen van den dag, 1ste stuk, 102 blz., 's-Gravenhage, bij A.P. van Langenhuijsen, 1830', in: *Vertoogen over handel, staat- en letterkunde* (Amsterdam 1831) 39-61
- 'Boekbeschuwing. Gemeenzame Brieven over de gebeurtenissen van den dag, 1ste stuk, 102 blz., 's-Gravenhage, bij A.P. van Langenhuijsen, 1830 (tweede verslag)', in: *Vertoogen over handel, staat- en letterkunde* (Amsterdam 1831) 116-142
- Boekzaal der geleerde wereld; honderd en vier-en-tachtigste deel, voor maart 1807* (Amsterdam 1807)
- Boekzaal der geleerde wereld; honderd en vijf-en-tachtigste deel, voor september 1807* (Amsterdam 1807)
- [Bouricius, A.F.], *Aanmerkingen op het iets over het nut der ijzeren wegen, van Mr. D. Donker Curtius, door den Schrijver van de Stoomwegen* (Arnhem 1837)
- Boymans, J.A., *De Garde d'Honneur, of Episode der Regering van Napoléon Buonaparte door J.A. Boymans van Utrecht, in 1813 als Garde d'Honneur opgeschreven (uit het Fransch)* (Zutphen 1823)
- [Box, H.], *Staatkundige brieven aan een lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 3e brief* ('s-Gravenhage 1844)
- [Box, H.], *Staatkundige brieven aan een lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, vierde brief* ('s-Gravenhage 1845)
- [Box, H.], *Staatkundige brieven aan de negen leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal die het voorstel tot herziening der grondwet deden, zesde brief* ('s-Gravenhage 1845)
- Brieven over het regt van verkiezing door de redactie van den Standaard, 1^e brief* ('s-Gravenhage 1831)
- Brieven over het regt van verkiezing door de redactie van den Standaard, 2^e brief* ('s-Gravenhage 1831)
- Catalogus eener belangrijke en uitgebreide verzameling boeken, uitmakende de bibliotheken nagelaten door de heeren Mr. F.C. Donker Curtius, Lid van den Hoogen Raad der Nederlanden, Mr. A.J. Korteweg, Rechter in de Arrondissements-Rechtbank te 's Hertogenbosch, Dr. P.A. Tiele, Bibliothecaris der Rijks-Universiteit te Utrecht, en anderen, waarvan de verkooping zal plaats hebben op Zaterdag 26 October 1889 en volgende dagen, des avonds te 6 1/2 ure, door en ten huize van Martinus Nijhoff, Boekhandel te 's Gravenhage, Nobelstraat 18* ('s-Gravenhage 1889)
- De schadelijkheid der Handel-Maatschappij, aangetoond door den tegenwoordigen minister van Justitie, Mr. Dirk Donker Curtius* (Amsterdam 1848)
- Dijkmeester, H.J., *Iets over het bestaan van de regtsmagt der dijkstoelen en heemraadschappen* (Tiel 1836)
- Donker Curtius, *Theses Juridicae Inaugurales* (Leiden 1811)
- [Donker Curtius, D.], *Aanmerkingen op het besluit van den 5^{den} October 1822, houdende voorziening aangaande de conflicten van attributien, ter gelegenheid van zekere, binnen 's Gravenhage gedane, heffing op de tarwe en rogge, ten behoeve van eene spaarkas, en van zeker rechtsgeding daaruit ontsproten; waarin, op den 14 Januarij 1825, een Conflict van Attributien, door den Gouverneur van Zuid-Holland is opgeworpen; met de Stukken, behoorende tot deze zaak* (Amsterdam 1825)

- Donker Curtius, D., 'Beredeneerd advijs van M.D. Donker Curtius, J.U. Doctor en Advocaat bij het hoog gerechtshof, te 's Gravenhage', in: J.J.J. Coché-Mommens, *Procès de M. Édouard Ducpétiaux, auteur d'un article inséré dans Le courrier des Pays-Bas, et M. J.J.J. Coché-Mommens, imprimeur du même journal, accusés du crime prévu par l'article 1er de l'arrêté du 20 avril 1815 sur les séditions* (Bruxelles 1829) 24-34
- [Donker Curtius, D.], *Gemeenzame brieven over de gebeurtenissen van den dag, eerste stuk* ('s-Gravenhage 1830)
- [Donker Curtius, D.], *Gemeenzame brieven over de gebeurtenissen van den dag, tweede stuk* ('s-Gravenhage 1831)
- [Donker Curtius, D.], *Gemeenzame brieven over de gebeurtenissen van den dag, derde stuk* ('s-Gravenhage 1833)
- [Donker Curtius, D.], *Traduction d'une brochure Hollandaise, intitulée: Lettres Familières sur les événements du jour, Lettre troisième, de B à A* (La Haye 1833)
- Donker Curtius, D., *De regtsmagt der hooge- en andere heemraadschappen betwist, pleitrede van Mr. Dirk Donker Curtius* ('s-Gravenhage 1834)
- Donker Curtius, D., *Beantwoording der verdediging van de regtsmagt der heemraadschappen* ('s-Gravenhage 1835)
- Donker Curtius, D., *Verdere bestrijding der regtsmagt van heemraden door Mr. Dirk Donker Curtius* ('s-Gravenhage 1836)
- Donker Curtius, D., *Iets over het nut der ijzeren wegen voor Nederland door Mr. Dirk Donker Curtius* ('s-Gravenhage 1837)
- Donker Curtius, D., *Een woord van Mr. Dirk Donker Curtius over de vraag door wien den ijzeren wegen moeten worden aangelegd en geëxploiteerd* ('s-Gravenhage 1838)
- Donker Curtius, D., *Pleitrede van Mr. Dirk Donker Curtius voor den Hoogen Raad der Nederlanden: ten behoeve van C.A. Thieme, drukker en uitgever der Arnhemse Courant, requirant in cassatie, uitgesproken den 12den Julij 1839* (Arnhem 1839)
- Donker Curtius, D., *Orde* (Arnhem 1839)
- Donker Curtius, D., *De onbevoegdheid van de helft der leden van de Staten-Generaal van het gesloopte Koninkrijk der Nederlanden* (Arnhem 1839)
- Donker Curtius, D., *Proeve eener nieuwe grondwet, door Mr. Dirk Donker Curtius* (Arnhem 1840)
- Donker Curtius, D., *Aan alle vrienden van orde en vrijheid* ('s-Gravenhage 1844)
- Donker Curtius, D., *Tweede brief aan alle vrienden van vrijheid en orde* ('s-Gravenhage 1845)
- [Donker Curtius van Tienhoven, W.B.], *Bijdragen tot den waterstaat der Nederlanden, bijzonder in opzigt tot zeker ontwerp van den inspecteur-generaal J. Blanken J.z., tot afdamming der rivier de Merwede* (Dordrecht 1819)
- [Donker Curtius van Tienhoven, W.B.], *Vrijmoedige gedachten over de tegenwoordige huishouding van staat der Nederlanden, ten gevolge van de brieven over den tegenwoordigen toestand des koophandels in den Nederlanden, briefsgewijze medegedeeld* (Amsterdam 1819)
- [Donker Curtius van Tienhoven, W.B.], *Vrijmoedige gedachten over de tegenwoordige huishouding van staat der Nederlanden, ten gevolge van de brieven over den tegenwoordigen toestand des koophandels in den Nederlanden, briefsgewijze medegedeeld, 11* (Amsterdam 1819)

- [Donker Curtius van Tienhoven, W.B.], *Vrijmoedige gedachten over de tegenwoordige huishouding van staat der Nederlanden, punten van verbetering en bezuiniging in de algemene administratie; op het krijgswezen en de justitie enz. enz., briefsgewijze medegedeeld* (Amsterdam 1822)
- Donker Curtius van Tienhoven, W.B., *Iets over de theorie der straffen en het bewijs der misdaden naar aanleiding van het ontwerp van het Strafwetboek voor de Nederlanden* (Utrecht 1827)
- Donker Curtius van Tienhoven, W.B., *Een woord van Mr. B.W. Donker Curtius van Tienhoven aan Mr. de Bosch Kemper* ('s-Gravenhage 1858)
- Dutillieux, J.Th., *24-25 Februarij. Vervolg en slot der hoogst ernstige zaak, waarvan Le Courier Batave en De Burger, benevens De Volksbode melding gemaakt hebben, door een oog- en oorgetuige* (Rotterdam 1848)
- Eck, D. van, [C.A. Tamse red.], *Memoires van een enfant terrible, Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfderdig jaar Kamerlidmaatschap 1849-1884* (Middelburg 1975)
- Engelbronner, C.C.E. d', *Data et facta uit en sedert het laatste halfjaar van mijn ambtelijk leven* ('s-Gravenhage 1858)
- Groen van Prinsterer, G., *Grondwetsherziening en eensgezindheid* (Amsterdam 1849)
- Groen van Prinsterer, G., *De ministeriën De Kempenaer en Thorbecke, in hun politieke verwantschap beschouwd* (Amsterdam 1849)
- Mr. H. v. A. (pseud. A.W. Engelen), *Herinneringen van vroeger en later leeftijd, en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten* (Tiel 1884)
- [Hall, F.A. van], *De conservatieve partij in 1853 en 1856* (Amsterdam 1857)
- Hogendorp, G.K. van, *De Scheiding van Holland en België* ('s-Gravenhage 1830)
- Hogendorp, G.K. van, *De Prins van Oranje* ('s-Gravenhage 1830)
- Hogendorp, G.K. van, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp uitgegeven door Mr. H. graaf van Hogendorp, vierde deel* ('s-Gravenhage 1887), vijfde deel 1813-maart 1815 ('s-Gravenhage 1901)
- Hulst, K. van. *De Staatkundige Tooverlantaren of Utopisch-Politische Snelwagen, rijdt af bij K. van Hulst te Kampen* (Kampen 1845)
- Lennepe, J. van, *Brief aan Mr. D. Donker Curtius, s.s.t.t.* (Amsterdam 1848)
- Libry Bagnano, G.L.B., *De l'autocratie de la presse, et des moyens d'organiser son action périodique et commerciale, dans l'intérêt de la stabilité des états et de la prospérité des peuples* (La Haye 1834)
- Libry Bagnano, G.L.B., *Appel de Libry-Bagnano à l'opinion publique en réponse à ses calomnieux, avec pièces justificatives* (Amsterdam 1835)
- Marre, V. de la, 'La Belgique et la Hollande. Lettre à Lord Aberdeen', in: *The Edinburgh Review: Or Critical Journal* (1833) 412-460
- Message from the President of the United States in compliance with a resolution of the senate of the 12th of October, 1837, in relation to the capture and sequestration of the ship Mary and cargo, of Baltimore, by the Dutch government, in 1800*, in: U.S. Congressional Serial Set Vol. No. 314, Session Vol. No. 1, 25th Congress, 2nd Session, S. Doc. 13

- Nierop, A.S. van, *De brief van Mr. J. van Lennep aan Mr. D. Donker Curtius getoetst aan politiek en logika* (Amsterdam 1848)
- Olivarius [pseud. F.A. van Hall c.s.], *Staatkundige Opmerkingen, deel 1 t/m LXXIV* (Amsterdam 1848)
- Outeren, G.P. van, *De regtsmagt van het Hoogheemraadschap van Rijnland verdedigd* (Leyden 1835)
- Patricius (pseud. A.J.E. Engelbert van Bevervoorde tot Oldemeule), *Drie vragen aan Mr. Dirk Donker Curtius betreffende zijn tweeden brief aan alle vrienden van vrienden van vrijheid en orde* ('s-Gravenhage 1845)
- Posthumus, R., *Een woord ter opwekking van den volksgeest in het zijgend Friesland, met eene opdracht aan den W.E.Z.G. Heer en Mr. Dirk Donker Curtius, advocaat te 's Gravenhage* (Dockum 1840)
- Potter, L.J.A. de, *Procès de M. de Potter: défenseurs Me van Meenen et Me Sylvaïn van de Weyer, avocats a la Cour Supérieure de Justice, a Bruxelles* (Bruxelles 1829)
- Proeve over de verantwoordelijkheid van ministers en andere ambtenaren door de redactie van den Standaard* ('s-Gravenhage 1831)
- Roest van Limburg, T.M., *Liberalismus* (Leiden 1837)
- Roest van Limburg, T.M., *Ontwerp van regtstreekse verkiezingen en zamenstelling der Staten-Generaal in Nederland* (Arnhem 1839)
- Sautijn Kluit, W.P., *De Tolk der Vrijheid, enz., overgedrukt uit de Nederlandsche Spectator* (1877)
- Sautijn Kluit, W.P., *Asmodee en De Burger, overgedrukt uit de Nederlandsche Spectator* (1878)
- Sautijn Kluit, W.P., 'Het Journal de La Haye door Mr. W.P. Sautijn Kluit', in: *Handelingen der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden aldaar den 19den Juni 1879, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Leiden 1879) 1-159
- Sautijn Kluit, W.P., *De miniatuur-couranten of lilliputters, door Mr. W.P. Sautijn Kluit, overgedrukt uit de handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1882-1883* (Leiden 1883)
- Sautijn Kluit, W.P., *De Staatkundige Tooverlantaarn, of Utopisch-Politische Snelwagen, overgedrukt uit de Nederlandsche Spectator, nrs. 30, 31, 32, 33, 34 en 35* (1883)
- Sautijn Kluit, W.P., *De Hydra en Asmodée, overgedrukt uit de Nederlandsche Spectator, No. 30 en volgende nummers* (1886)
- Sautijn Kluit, W.P., 'Arnhemsche couranten', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, derde reeks, eerste deel (Amsterdam 1892)
- Sautijn Kluit, W.P., 'Dagblad-vervolgingen in België, 1815-1830', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven vroeger door Mr. Is. An. Nijhoff en P. Nijhoff, thans door Dr. R. Fruin, hoogleeraar te Leiden* ('s-Gravenhage 1892) 307-394
- Sautijn Kluit, W.P., 'Het Algemeen handelsblad van 1828 tot 1865, en Geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers tot 1813', in: *Nagelaten geschriften van Mr. W.P. Sautijn Kluit* (Amsterdam 1896) 5-86

- Severus [pseud. Van J. Bakker Korff], *De staatkundige beginselen van den Minister Donker Curtius, aan zijne handelswijze getoetst* (Rotterdam 1848)
- Steur J., 'November 1813. Een handschrift van mr. Hendrik baron Collot d'Escury, heer van Heinenoord, meegedeeld door J. Steur', in: *BMHG deel 77* (1963) 203-238
- Tex, C.A. den, 'Proeve over de Verantwoordelijkheid van Ministers en andere Ambtenaren door de Redactie van den Standaard', in: *Bijdragen tot rechtsgeleerdheid en wetgeving* (1832) 520-539
- Thorbecke, J.R., *Bijdrage tot de herziening der grondwet* (Leiden 1848)
- Thorbecke, J.R., 'Dagverhaal van Thorbecke. Maart 1848. Uitgegeven door Mr. W. Thorbecke', in: *De Gids* (1903) 466-492
- Verklaring van de Amstel-Sociëteit, Vastgesteld in de Vergadering der Amsterdamse en Buiten-leden, gehouden op 21 maart 1848* (Amsterdam 1848)
- Vogelsang, A., 'Iets over Mr. Dirk Donker Curtius', in: *Politieke bijdragen tot de geschiedenis des vaderlands in de jaren 1847 en 1848* (Utrecht 1848) 817-818
- Willigen, P. van der, *Iets over Hendrik Herman Donker Curtius, in leven predikant te Arnhem, bij zijne nagelatene leerredenen* (Arnhem 1840)

Onuitgegeven bronnen

- Schouwenaar, J., *De Arnhemse Courant: onafhankelijk of gebonden? Een onderzoek naar de houding van de Arnhemse Courant ten opzichte van D. Donker Curtius en J.R. Thorbecke in de jaren 1839-1848* (Doctoraalscriptie Utrecht 1980)
- Tissot van Patot, M., *Dirk Donker Curtius, een vriend van orde en vrijheid* (Doctoraalscriptie Utrecht 1980)
- Valstar, L. *De Onpartijdige, de rol van een oppositiekrant 1833-1839* (Doctoraalscriptie Utrecht 1988)

Literatuur

- Abrahams, H.P., *De pers in Zeeland, 1758-1900; Beschrijving van de in Zeeland uitgegeven dag- en weekbladen en periodieke geschriften van 1758 tot ultimo december 1900* ('s-Gravenhage 1912)
- Aerts, R.A.M., *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam: 1997)
- Aerts, R.A.M., *Het aanzien van de politiek; Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009)
- Aerts, R.A.M., 'Nationale beginselen? Een transnationale geschiedenis van politiek en grondwet in de negentiende eeuw', *BMGN – LCHR* (2009) 580-598
- Aerts, R.A.M., *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018)

- Albers, P.J., *Geschiedenis van het Herstel der Hierarchie in de Nederlanden*, tweede deel (Nijmegen 1904)
- Alberts, A., *Baud en Thorbecke, 1847-1851* (Utrecht 1939)
- Bauwens, E.C.G., *Het Nationaal Gerechtshof 1802 – 1811* (Amsterdam 1997)
- Beekelaar, G.A.M., *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie, de Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum 1964)
- Beekelaar, G.A.M., ‘De Arnhemse Courant in de eerste helft van de negentiende eeuw’, in: idem, *Maar wat is het toch voor eene courant? De Arnhemsche?*, *Opstellen over de Arnhemsche Courant 1830-1850* (Arnhem 1981) 5-23
- Berg, J.Th.J., *De toegang tot het Binnenhof, de maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1993)
- Berg, J.Th.J. van den, ‘“Eenvoudigheid en zuinigheid”’, Typologie van de negentiende-eeuwse liberale politicus’, in: *DNPP Jaarboek 1992* (Groningen 1993) 211-221
- Berg, J.Th.J. van den, en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar parlementaire geschiedenis van Nederland 1796 – 1946* (Amsterdam 2013)
- Blok, L., *Stemmen en kiezen, Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987)
- Boer, M.G. de, ‘Een drukpersproces in de Groninger Ommelanden (1833)’, in: *Tijdschrift voor geschiedenis* (1934) 119-135
- Boersema, K.H., *Johan Rudolph Thorbecke, een historisch-critische studie* (Leiden 1949)
- Boogman, J.C., *Nederland en de Duitse Bond, 1815-1851* (Groningen 1955)
- Boogman, J.C., *Rondom 1848, De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978)
- Bos, D., *Waarachtige volksvrienden, De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001)
- Bos, E., *Souvereiniteit en Religie, Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009)
- Bos-Rops, J.A.M.Y., ‘Van generaliteitsland tot provincie; Noord-Brabants grondgebied in de jaren 1793 – 1818’, in: J.A.M.Y. Bos-Rops, J.G.M. Sanders, A.P. van Vliet (red.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd 1794-1814* (Hilversum 2002) 15-47
- Bosch Kemper, J. de, ‘Levensbericht van Jhr. Mr. Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1870) 123-234
- Bosch Kemper, J. de, *De Geschiedenis van Nederland na 1830*, deel 2 (Amsterdam 1874), deel 4 (Amsterdam 1875), deel 5 (Amsterdam 1882)
- Bosscha J., *Het leven van Willem den Tweede, Koning der Nederlanden en Groot-Hertog van Luxemburg* (Amsterdam 1852)
- Boven, M.W. van, *Afscheid van de wereld: De autobiografie van Boudewijn Donker Curtius 1746 – 1832* (Hilversum 2010)
- Braak, B. van den, *De Eerste Kamer, Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag 1995)
- Brugmans, I.J., ‘Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw’, in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (red.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, deel 11 (Den Haag 1977), 110-128

- Bruijn, J.R., H.J. den Heijer en H. Stapelkamp, *Julius Constantijn Rijk, zeeman en minister, 1787-1854* (Amsterdam 1991)
- Colenbrander, H.T. 'Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848', in: *Onze Eeuw* (1905) 45-86
- Colenbrander, H.T. 'Het jaar 1848 in Nederland', in: *Onze Eeuw* (1905) 227-273
- Colenbrander, H.T., *Het ontstaan der grondwet. Bronnenverzameling. Tweede deel 1815* ('s-Gravenhage 1909)
- Colenbrander, H.T., *Willem 11, Koning der Nederlanden* (Amsterdam 1938)
- Delbecke, B., 'Ambitieuze verdedigers van het eigen vrije woord. Advocaten en de ijver voor de vrijheid van de drukpers in de Belgische grondwet, 1830-1831', in: G. Martyn, G. Donker, S. Faber en D. Heirbaut, *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen* (Hilversum 2009) 137-158
- Delbecke, B., *De lange schaduw van de grondwetgever, Perswetgeving en persmisdrijven in België (1831-1914)* (Gent 2012)
- Démier, F., *La France du XIXe siècle 1814-1914* (Paris 2000)
- Deneckere, G., *Sire, het volk mort, Sociaal protest in België 1831-1918* (Antwerpen, Baarn, Gent 1997)
- Drentje, J., *Thorbecke, een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004)
- Duyverman, J.P., *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay, dienaar des konings 1806-1876* (Houten 1987)
- Dyserinck, J., *Het studentenleven in de literatuur: de medewerkers van Klikspaan* (Amsterdam 1908)
- Fasseur, C., *Indischgasten* (Amsterdam 1997)
- François, L., 'De petitiebeweging in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden: balans van het onderzoek', in: C.A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem 1's koninkrijk (1815 – 1830)* (Brussel 1992) 122-170
- Furneé, J.H., 'In Good Company: Class, Gender and Politics in The Hague's Gentlemen's Clubs, 1750-1900', in: G. Morton, R.J. Morris, B.M.A. de Vries (red.), *Civil Society, Associations and Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe* (Aldershot 2006) 117-138
- Gelder, H.E. van, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen* (Amsterdam 1937)
- Gelder, W. de, *De regering en het negenmannenvoorstel 1844-1845* (Utrecht 1987)
- Giele, J.J., *De pen in de aanslag, revolutionairen rond 1848* (Bussum 1968)
- Gleichman, J.G., *Mr. F.A. van Hall als minister, mededeelingen en herinneringen* (Amsterdam 1904)
- Greve, F. de, 'Levensbericht van Mr. Willem Boudewijn Donker Curtius van Tienhoven', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1858) 243-262
- Hans, D., *Parade der politieke partijen: korte schets van het partij-wezen in Nederland* (Putten 1937)
- Harrison, R., *Bentham* (London 1983)
- Heemskerck, Az. J., *Levensbericht van Mr. J.M. de Kempnaer, overgedrukt uit de handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1869-1870* (Leiden 1870)

- Holthoorn, F.L. van, 'Thorbecke and Dutch Liberalism', in: S. Groeneveld en M. Wintle (red.), *Under the sign of liberalism, varieties of liberalism in past and present, Britain and the Netherlands XI*, (Zutphen 1997) 46-61
- Hooykaas, G.J., 'Het Leidse postkantoor in opspraak', in: *Leids jaarboekje* (1989) 123-129
- Hooykaas, G.J., 'Thorbecke en de pers', in: *BMGN* (1990) 39-53
- Hooykaas, G.J., 'Koning Willem III en de grondwet in april 1853', in: *BMGN - LCHR* (1994), 53-56
- Houkes, J.M. 'Het succes van 1848, Politiek in de Aprilbeweging', in: J. Vis, W. Janse (red.), *Staf en storm, Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002), 87-104
- Huard, R., 'Les débuts du radicalisme, un idéal de vraie république à l'épreuve de la vie politique', in: S. Berstein en M. Ruby (red.), *Un siècle de radicalisme* (Villeneuve d'Ascq 2004), 15-28
- Hugenholtz, W.R., *Het geheim van Paleis Kneuterdijk, De wekelijkse gesprekken van koning Willem III met zijn minister J.C. Baud over het koloniale beleid en de herziening van de grondwet 1841-1848* (Leiden 2008)
- Janse, M., *De afschaffers, publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007)
- Jansen, C.H.J., 'H.C. Cras', in: E.O.G. Haitsma Mulier, C.L. Heesakkers, P.J. Knegtmans, A.J. Kox en T.J. Veen (red.), *Athenaeum Illustre, Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632 - 1877* (Amsterdam 1997) 287-309
- Janssen, J.P., 'De courant tussen de rails, de publieke mening en de eerste spoorwegen in Nederland', in: G.A.M. Beekelaar (red.), *Maar wat is het toch voor eene courant? De Arnhemse?, Opstellen over de Arnhemse Courant 1830-1850* (Arnhem 1981) 121-142
- Jong, R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999)
- Jorissen, Th., *Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813* (Groningen 1864)
- Jurriaanse, M.W., *De Nederlandse Ministers van Buitenlandse Zaken* (Den Haag 1974)
- Knegtmans, P.J., *Professoren van de stad, Het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam, 1632 - 1960* (Amsterdam 2007)
- Koch, J., *Koning Willem I, 1772-1843* (Amsterdam 2013)
- Kok, G., *Van Raad van Brabant naar Gerechtshof's-Hertogenbosch, Zes eeuwen rechtsspraakgeschiedenis* (Hilversum 2008)
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980, Deel 1, 1780-1914* (Amsterdam 1986), vijfde druk
- Kroeze, R., 'Een typisch Hollandse politicus? Floris Adriaan van Hall, Holland en politieke verandering in de jaren 1840', in: *Holland* (2009) 14-36
- Laarse, R. van der, 'De Deugd en het Kwaad, Liberalisme, conservatisme en de erfenis van de Verlichting', in: J.C.H. Blom en J. Talsma, *De verzuiling voorbij: godsdiens, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 2-45

- Lemmens, W., ‘Het ontluikend liberalisme: Franse migranten, hun netwerken en journalistieke activiteiten in de Zuidelijke Nederlanden (1815-1820)’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis / Revue Belge de Philologie et d’Histoire* 89 (2011) 1165-1193
- Lemmens, W., ‘“Une terre hospitalière et libre”? Franse migranten tussen restauratie en revolutie in het Brussel van Willem I (1815-1830)’, in: *De Negen-tiende Eeuw* 36 (4) (2012) 263-284
- Lenep, M.F. van, *Het leven van Mr. Jacob van Lenep*, tweede deel (Amsterdam 1909)
- Lichtenauer, W.F., *De Nederlanders in Napoleons Garde d’Honneur* (Rotterdam, Den Haag 1971)
- List, G.A. van der, ‘J.R. Thorbecke (1798-1872)’, in: G.A. van der List en P.G.C. van Schie (red.), *Van Thorbecke tot Telders, Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen 1993) 23-37
- Lok, M., *Windvanen, Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam 2009)
- Louter, J. de, ‘Herinneringen van Jhr. Mr. W. Boreel van Hogelanden, voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Medegedeeld door Mr. J. de Louter, Met een voorwoord van Jhr. Mr. J.W.G. Boreel van Hogelanden’, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* (Utrecht 1931) 321-396
- Mandele, K.E. van der, *Het liberalisme in Nederland; Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw* (Arnhem 1933)
- Margry, P.J., ‘Imago en identiteit. De problematische manifestatie van “het katholieke” in de Nederlandse samenleving rond het midden van de negentiende eeuw’, in: J. Vis, W. Janse (red.), *Staf en storm: het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in Nederland: actie en reactie* (Hilversum 2002) 64-86
- Mathijssen, M., *Jacob van Lenep, een bezielde schavuit* (Amsterdam 2018)
- Meeter, E., *Willem I, Willem II, Kranten kerkers en koningen, Ingeleid en geannoteerd door J.C. Kikkert* (Soesterberg 2002)
- Meulen, D. van der, *Koning Willem III, 1817-1890* (Amsterdam 2013)
- Montijn, A.M.M. en J. Gram, *Gedenkboek der Nieuwe of Littéraire Sociëteit te 's-Gravenhage, ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan, samengesteld door Mr. A.M.M. Montijn, Commissaris dier Sociëteit, met medewerking van Johan Gram* ('s-Gravenhage 1902)
- Naber, J.W.A., *Joan Melchior Kemper, 1776-1824* (Haarlem 1913)
- Oddens, J. en J. Turpijn, ‘Waarheid en gezond verstand in het Nederlandse parlement rondom 1798 en 1848’, in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (Amsterdam 2010) 23-36
- Oddens, J., *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012)
- Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame, De werken van de wetenschap, de Leidse Universiteit 1776-1876* (Amsterdam 2005)
- Oud, P.J. en J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland* (Assen 1997)

- Périer, O., *Dirk Donker Curtius, Ministre d'Etat Néerlandais* (La Haye, Anvers 1876)
- Prak, M.R., *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999)
- Prins, B. de, *Voor Keizer en Koning, Leonard du Bus de Gisignies 1780-1849, Commissaris-Generaal van Nederlands-Indië* (Amsterdam 2002)
- Raak, A.A.G.M. van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2001)
- Raalte, E. van, *Staatshoofd en ministers, Nederlandse Constitutionele Monarchie, Historisch-staatrechtelijk belicht* (Zwolle 1970)
- Riemens, H., *Het Amortisatie-Syndicaat, een studie van de staatsfinanciën onder Willem I* (Amsterdam 1935)
- Robijns, M.J.F., *Radicalen in Nederland (1840 – 1851)* (Leiden 1967)
- Rogier, L.J. en N. de Rooy, *In vrijheid herboren, Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage 1953)
- Rooy, P. de, 'Inleiding', in: J. Vis, W. Janse (red.), *Staf en storm, Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002), 9-16
- Ruller, S. van, *Genade voor recht, Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870* (Amsterdam 1987)
- Rutjes, M., *Door gelijkheid gegrepen, Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012)
- Rutjes, M., 'Onderdrukt onbehagen, Het ontstaan van de repressieve staat in Nederland 1780-1815', in: P. van Dam, Jouke Turpijn en Bram Mellink (red.), *Onbehagen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 23-42
- Santen, J.H. von, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-51', in: *Figuren en Figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 113-154
- Sas, N.C.F. van, *Onze Natuurlijkste Bondgenoot, Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985)
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004)
- Schama, S., *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813* (New York 1977)
- Schneider, M. en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydyinghe' tot dagblad* (Baarn 1979)
- Schouwenaar, J., *Frederik van Sorge en de Vlissingse Courant* (Middelburg 1998)
- Schouwenaar, J., *Tussen Beurs en Binnenhof, J.W. van der Biesen en de politieke journalistiek van het Handelsblad (1828-1845)* (Amsterdam 1999)
- Secker, W.P., *Ministers in beeld, de sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848 – 1990)* (Leiden 1991)
- Secker, W.P., 'Parlementaire oppositie vóór 1848. De volhardingspolitiek van Lodewijk Caspar Luzac, opposant malgré lui', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (1999) 73-87
- Slijkerman, D., *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid, de verhouding tussen koning, kabinet, kamer en kiezer, 1848-1905* (Amsterdam 2011)

- Smits, C., *De afscheiding van 1834, vijfde deel, Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)* (Dordrecht 1982)
- Smits, C., *De afscheiding van 1834, zesde deel, Het Réveil en ds. H.P. Scholte. Correspondentie* (Dordrecht 1984)
- Sperber, J., *The European Revolutions, 1848-1851*, second edition (Cambridge 2005)
- Stein, H., 'Der Amsterdamer Arbeiterbildungsverein von 1847 und die Vorläufer der modernen sozialen Bewegung in Westeuropa', in: *International Review for Social History* (1937) 105-170
- Steintrager, J., *Bentham* (London 2005)
- Stemvers, F.A., *Meisjes van plezier. De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp 1985)
- Stokvis, P.R.D., 'Amerikaanse ooggetuigen over het revolutiejaar 1848 in Nederland', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, Deel 92* (Den Haag 1977) 394-405
- Stokvis, P.R.D., 'Blauwboekjes over de verborgenheden van Den Haag, 1828-1853', in: *Maatstaf* (1984) 16-26
- Stuurman, S., *Wacht op onze daden; Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992)
- Stuurman, S., 'James Watt en Jan Salie. Over de verhouding tussen politieke geschiedenis en techniekgeschiedenis', in: *Gewina* (1995) 333-341
- Suttorp, L.C., *F.A. van Hall en zijne constitutioneele beginselen* (Amsterdam 1932)
- Tellegen, B.D.H., '1848. Het voorspel van de herziening der Grondwet', in: *De Gids* (1883) 1-37
- Theeuwen, P., 'Een conservatief-liberaal die steeds zichzelf gelijk bleef. Jacob Mattheus de Kempnaer op het nationale politieke toneel, 1844-1869', in: O. Boonstra, R. Nijhof (red.), *200 jaar De Kempnaer, advocaten in Arnhem* (Hilversum 2016) 87-114
- Thorbecke, J.R., *Aanteekening op de grondwet* (Amsterdam 1839)
- Thorbecke, J.R., 'Dagverhaal aan Adelheid', in: *De Gids*, (1903) 466-492
- Tienhoven, G. van, 'Levensbericht van Mr. C.H.B. Boot', in: *Levensberichten der afgestorven medeleden Van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, bijlage tot de handelingen van 1893* (Leiden 1893) 157-187
- Turpijn, J., *Mannen van gezag, De uitvinding van de Tweede Kamer, 1848-1888* (Amsterdam 2008)
- Uitterhoeve, W., *1813 – Haagse bluf; De korte chaos van de vrijwording* (Nijmegen 2013)
- Valk, J.P. de, 'Landsvader of landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815 – 1830)', in: C.A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815 – 1830)*, (Brussel 1992) 76-97
- Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef, Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* ('s-Gravenhage 1992)
- Velde, H. te, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese liberalisme', in: *BMGN* (1998), 322-343
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap, Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002)

- Velde, H. te, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', in: *BMGN – LCHR* (2012) 3-27
- Velzen, P.L.G. van, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk 1813-1840* (Nijmegen 2005)
- Velzen, P. van, 'De invloed van de theorie van Benjamin Constant op het regime van koning Willem I', in: P. De Hert, A. Kinneging, M. Colette (red.), *Benjamin Constant, Ontdekker van de moderne vrijheid* (Kalmthout 2015) 119-159
- Verheijen, B., *Nederland onder Napoleon, Partijstrijd en natievorming 1801-1813* (Nijmegen 2017)
- Verkade, W., *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872)* (Arnhem 1935)
- Verkade, W., *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Zutphen 1974)
- Viersen, J., *Minister Mr. P.P. van Bosse en de fiscale wetgeving rond het midden van de 19^e eeuw* (Epe 1996)
- Vinken, P.J., 'De kranten van Eillert Meeter (1818-1862), republikeins journalist', in: *Tirade* (2004) 94-117
- Vinken, P.J., 'Jan de Vries, pamflettist, 1819-1855', in: *Tirade* (2005), 109-127
- Vliet, van der P., 'De Arnhemse Courant als verdediger van de afgescheidenen', in: G.A.M. Beekelaar (red.), *Maar wat is het toch voor eene courant? De Arnhemsche², Opstellen over de Arnhemsche Courant 1830-1850* (Arnhem 1981) 103-119
- Vos, A., *Burgers, broeders en bazen; Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007)
- Vos, R., 'De leeuw en de ooievaar, De journalist Izaak Jacob Lion en de Haagse pers (1850-1873)', in: *Jaarboek Die Haghe 2004* (Den Haag 2005) 37-75
- Vreede, G.W., *Levensschets van G.W. Vreede, naar zijn eigen handschrift uitgegeven* (Leiden 1883)
- Vries, C.W., de, 'Politieke invloeden op de Grondwetsherziening 1848', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* (1958) 51-79
- Wal, R. van der, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Hilversum 2003)
- Welderen Rengers, W.J., *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849, eerste deel* ('s-Gravenhage 1889)
- Welderen Rengers, W.J., *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849, tweede deel* ('s-Gravenhage 1892)
- Wels, C.B., 'De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke medegedeeld door C.B. Wels', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* (1962) 263-317
- Wildt, A. de, P. Arnoldussen, *Liefde te koop. Vier eeuwen prostitutie in Amsterdam* (Amsterdam 2002)
- Wit, C.H.E. de, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848, Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1980)
- Wood, D.M., *Benjamin Constant: A Biography* (New York 1993)
- Worst, I.J.H., 'Koning Willem I, Het begin van "ons grondwettig volksbestaan"', in: C.A. Tamse en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815 – 1830)* (Brussel 1992), 56-75

Zanten, J. van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard, Politieke discussie en oppositievorming 1813 – 1840* (Amsterdam 2004)
Zanten, J. van, *Koning Willem II, 1792-1849* (Amsterdam 2013)

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

- Amhemsche Courant*, 25-08-1839 (via Delpher.nl) 128
Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam 32l, 184b
Collectie auteur 180, 87, 158r, 1580, 256, 338, 3420
Collectie familie Donker Curtius, Driebergen (fotograaf Louis Janssen) 18l, 18r
Collectie familie Donker Curtius, Londen 28b, 150
Collectie ministerie van Justitie en Veiligheid, Den Haag 182, 330l
Haags Gemeentearchief 500, 84, 126, 154, 158l, 1840, 1950
J. Paul Getty Museum, Los Angeles 316
KIK-IRPA, Brussel 56
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag 109, 190, 193
Museum Rotterdam 342b
Nationaal Archief, Den Haag 200, 204, 230
Particuliere collectie, Wassenaar 268
Publiek domein 266
Rijksmuseum, Amsterdam 24, 280, 32r, 38, 46, 53, 760, 104, 195b, 302, 344
RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag 28m, 50b, 62, 76b, 82,
112, 180, 184r, 216, 310, 330r
Vlissingsche Courant, 06-10-1843 (via Delpher.nl) 142

PERSONENREGISTER

- Abrahams, Hendrik Paulus 351
Adrian, Dirk Benjamin 329, 336
Aerts, Remigius Augustinus Michael (Remieg) 9, 296, 354, 357
Albert van Pruisen, prins 328
Alexander van Oranje-Nassau, prins 198, 218, 224
Alphen, Daniël François van 121
Ampt, Abraham 54, 55, 57, 94, 108, 111, 160, 171, 172, 174, 186, 187, 196, 197, 203, 218, 224, 250, 251, 262, 355
Andringa de Kempenaer, Regnerus Livius van 89, 160, 174, 189, 197-199, 201, 207, 218, 220, 221, 235, 273
Anemaet, François Cornelis Renettinus 274
Anemaet, Sebastiaan Hendrik 162, 163, 254, 274, 325
Anna Paulowna, koningin 250
Apeker, Thomas Hendrik Willem 160, 161
Assen, Cornelis Jacobus van 124, 138, 153

Backer, Cornelis 301
Bake, John, 215
Barrot, Camille Hyacinthe Odilon 101
Barthélemy, Antoine Joseph 52
Bartholony, C. 125
Baud, Guillaume Louis 210, 214, 267
Baud, Jean Chrétien 159, 173, 202, 269, 289, 292, 294, 301, 304

Beerenbroek, Ludovicus Franciscus Hubertus (Louis) 270
Belinfante, George 7
Bentham, Jeremy 65, 67-70, 215
Bentinck van Nijenhuis, Arnold Adolf 229, 237, 241, 267
Bentinck, Hendrik Jan Willem 155, 156
Berg, Johannes Theodorus Jozef van den 9, 10, 14, 351
Bergh, Samuel Johannes van den 251
Berkum, Georgus van 166
Bevervoorde tot Oldemeule, Adrien Jean Eliza Engelbert (Adriaan) van 14, 96, 168-171, 173, 174, 176, 178, 188, 189, 192, 194-199, 201, 203, 206, 218-221, 229, 235, 270, 273, 315, 354
Beyerman, Hugo 176, 184, 185, 187, 188, 191, 354
Bieren, Anna van 147
Blussé, Pierre Louis François (Piet) 7, 8, 58, 93, 94, 121, 144, 156-158, 164, 166, 169, 175, 176, 189, 191, 203, 205, 206, 235, 303, 312, 343, 345
Boers, Adam Adriaan 73, 74, 201
Boissevain, Jean Henry Guillaume 96
Bolt, Jan Hendrik 89, 91, 96
Bonaparte, keizer Napoleon 31, 33, 34, 41, 42, 68, 71, 72, 222
Boogman, Johan Christiaan 8, 349
Boot, Cornelis Hendrik Boudewijn 153, 330, 331, 341, 343, 346

Boot, Johannes Cornelis 29
Boreel van Hogelanden, Willem 187, 188, 192, 197, 203, 274, 291-293, 301
Bosch Kemper, Jeronimo de 9, 117, 165, 167, 217, 234, 346
Bosscha, Herman 30
Bosse, Pieter Philip van 237, 241, 291, 292
Bouwens van der Boyen, Pierre Matthieu 73, 74, 201
Box, Henri 78, 118, 124, 132, 133, 137, 162, 164, 167-169, 219
Boxman, Abraham 260
Boymans, Johan André 44
Bracht, Herman van 21, 22
Bracht, Sara Seraphina van 21
Brienen van de Groote Lindt, Arnoud Willem van 259
Brouckère, Charles Marie Joseph Ghislain de 52, 54, 57
Bruce, George Isaäc 188
Bruggen Hugenholtz, Isaäc Theodorus ter 292
Bruggen, Justinus Jacob Leonard van der 329, 331, 334, 339, 340

Cabet Étienne 101
Capellen tot den Pol, Joan Derk van der 19
Capellen, Frederik Benjamin Alexander Philip van der 79
Capellen, Godert Alexander Gerard Philip van der 210
Clavereau, Antoine Joseph Théodore Auguste 251
Clercq, Gerrit de 144, 173-175, 186
Cock, Hendrik 260
Cock, Hendrik de 97

- Constant de Rebecque,
Henri-Benjamin 49, 51, 54,
67, 68, 137, 215, 261
- Corver Hooft, Jan 222
- Cras, Hendrik Constantijn
31, 32
- Crémieux, Isaac-Jacob Adol-
phe 101
- Curtius, Boudewina 19, 20,
39
- Dam van Isselt, Edmond Wil-
lem van 121, 153, 165, 176,
185, 260, 279
- Davezac, Auguste 155, 198,
222
- Deketh, Albartus 95
- Diggelen, Bernard Pieter Ge-
sinus van 275
- Dijckmeester, Herman Jacob
121
- Donker Curtius van Tienho-
ven, Willem Boudewijn
(Willem) 11, 23, 27-29, 31,
40, 44, 47-49, 52, 54, 59, 60,
64, 65, 75, 83, 105, 113, 134,
152, 153, 155, 201, 222, 235,
248, 331, 340, 341
- Donker Curtius, Alexandrina
Margaretha 29
- Donker Curtius, Benjamin
(Ben) 11, 28-30, 153
- Donker Curtius, Boudewijn
(1746-1832) 18-23, 25-27, 29,
30, 33-37, 39, 40, 43-45, 75,
105, 151, 152, 346
- Donker Curtius, Boudewijn
(1804-1856) 49, 113, 115, 173,
175, 187, 190, 191, 208, 274,
357
- Donker Curtius, Boudewina
29, 153
- Donker Curtius, Cornelis
Adriaan Hendrik 49, 153,
341
- Donker Curtius, Dirk *pas-
sim*
- Donker Curtius, François
Cornelis (Frans) 11, 94, 112,
113, 115, 186, 329, 341, 346
- Donker Curtius, François
Willem 11
- Donker Curtius, Hendrik
Herman (Hein) 23, 29, 59,
97, 105, 153
- Donker Curtius, Peter Boude-
wijn 11, 357
- Donker Curtius, Sara Sera-
phina 29, 33, 153
- Donker Curtius, Willem Bou-
dewijn (1808-1858) 341
- Donker Curtius, Willem Bou-
dewijn (1931) 11
- Donker, Dirk 20, 23
- Donker, Hendrik 19, 20
- Donker, Nathaniël 20
- Doorn van Westcapelle, Hen-
rik Jacob (Henri) van 205-
207, 223
- Doorn, Elisa Cornelis Unico
van 311, 331, 332
- Dotrengre, Théodore 52
- Ducpétiaux, Édouard 51, 52,
54, 60, 70, 101, 248
- Dullert, Willem Hendrik 325
- Dumouriez, Charles-François
du Périer 23
- Duymaer van Twist, Albertus
Jacobus 260, 293, 298
- Duyn van Maasdam, Adam
François Jules Armand
(Frans-Adam) van der 258
- Eck, Daniël van 189, 325
- Engelbronner, Carel Clemens
Elias (Karel) d' 246, 247,
273, 328, 329-331, 357
- Engels, Friedrich 183
- Enslie, James 312, 332
- Enthoven, Lion Israel 189,
195, 196
- Evers, Johan Christiaan Gott-
lob 156, 188, 189
- Faber van Riemsdijk, Jere-
mias Cornelis 191
- Falck, Anton Reinhard 47-
49, 73
- Fasseur, Cornelis (Cees), 349
- Fokker, Gerrit Adriaan 285
- Forstner van Dambenoy,
Hendrik Frederik Chri-
stoph 311, 332-334
- Frederik der Nederlanden,
prins 61, 170, 199, 234, 280,
293, 327
- Gantois, Louis Joseph 99, 100
- Gefken, Jan Willem 97, 98
- Gendebien, Jean François 52
- Gerlache, Étienne Constantin
de 52, 54
- Gerritse, J. 79, 80
- Gestas de Lespéroux, Charles
Henri David de 36
- Gigch, Moses Jacobus van
329
- Gijselaar, Hendrik de 40
- Gödecke, Christiaan 219
- Goltstein, Jan Karel van 163,
294-296
- Gorcum, Adriaan Hendrik
van 174, 175, 199
- Groen van Prinsterer, Guil-
laume 64, 65, 98, 111, 153,
162, 202, 253, 278, 283, 289-
291, 296, 318, 319, 333, 341,
355
- Groot, Hugo de 31
- Guizot, François Pierre Guil-
laume 183
- Haar, Bernard ter 311
- Habbe, François de 130
- Hageman, Eduard 37
- Hageman, Steven 37, 40
- Hall, Anne Maurits Cornelis
van 97, 98
- Hall, Floris Adriaan van 14,
92, 93, 97, 108, 143, 145, 148,
159, 163, 196, 197, 218, 221,
226, 234, 240, 247, 273, 274,
285, 291-293, 304, 310-315,
317-320, 328, 331-335, 347, 351
- Hancke, Carl 219
- Harencarspel, Roeland
Scheers van 262
- Heemskerck Azn., Jan 331
- Heemstra, Schelto van 243,
257, 301, 340
- Hegel, Georg Wilhelm Frie-
drich 133
- Heije, Jan Pieter 165
- Heim van Duivendijke, Johan
Adriaan van der 145
- Heukelom, Cornelis (Kees)
van 7
- Hoffman, Mari Aert Frederic
Henri 163, 341
- Hogendorp, Gijsbert Karel
van 8, 43, 47, 64, 67, 71-73,
106, 108, 131
- Hogendorp, Willem van 37,
39, 42, 106
- Hon, Charles Aimé Joseph Le
52
- Hoop, Adriaan van der 301
- Hugenpoth tot Aerd, Alexan-
der Wilhelmus Johannes Jo-
seph van 262, 297
- Huidekoper, Pieter 186
- Hulst, Karel van 92, 95, 96
- Ittersum, Ernst Hendrik van
153, 155, 178, 354
- Ittersum, Willem van 153,
155, 178, 354

- Jacobson, Hendrik 275
- Janssen, Petrus 170, 171, 173, 174, 189, 191, 199, 201, 207
- Jonge van Campensnieuwland, Marinus Willem de 49, 50, 14,5 201, 285
- Jongstra, Anne Franszoon 241
- Jorissen, Thomas Theodorus Hendrikus 341, 346
- Junius van Hemert, Willem Joannes 203
- Kant, Immanuel 133
- Karel Alexander van Saksen-Weimar-Eisenach, groot-hertog 166
- Kempnaer, Jacob Mattheus de 12, 30, 81, 85, 86, 92, 93, 102, 103, 147, 163, 174, 175, 183, 185, 189, 191, 192, 194, 198, 199, 201, 207, 209-211, 213, 214, 217, 218, 220, 221, 225, 228, 229, 235, 237, 241, 247, 257-259, 262, 263, 265, 268-270, 273, 279, 286, 288, 290, 291, 301, 303, 312, 315, 317, 339, 340, 350, 354, 357
- Kemper, Joan Melchior 9, 31, 32, 37, 346
- Kessel, Hendrik Gerard van 29, 33, 49, 153
- Kinker, Johannes 132, 133
- Klemens, Jan Hendrik 33
- Kneppelhout, Johannes 189, 191
- Knijff de Gontreul, Jean Jacques Théodore de 54
- Korff, Johannes Bakker 251
- Kossmann, Ernst Heinrich 8
- Lamartine, Alphonse Marie Louis de Prat de 303
- Lange, Michiel Johan de 144
- Langenhuisen, Antonius Petrus van 64, 67, 79, 113, 118
- Langenhuisen, gebroeders J. en H. van 77, 79, 80, 111
- Lebrun, Charles-François 27, 34, 36, 39
- Ledru-rollin, Alexandre Auguste 101
- Lejeune, boekhandelaar te Den Haag 78
- Lelyveld, Pieter van 73, 74, 108
- Lennepe, Jacob van 238-240, 245, 246, 315, 354
- Léon, Benjamin 189, 201
- Leopold I, koning 78
- Lepic, Louis 40, 41
- Libry Bagnano, Georges 76-78
- Liebe, Friedrich August von 265
- Lightenvelt, Leonardus Antonius 159, 210, 214, 215, 227-229, 237, 241, 257, 267, 270, 279, 280, 286, 291-293, 295, 305, 308, 311, 315-319, 332
- Lilaar, Franciscus Gerardus Reinierdus Hubertus van 70, 322
- Linden, Gijsbertus Martinus (Gijbsbert) van der 274, 275, 304
- Lipman, Samuel Philippus 175, 176, 187
- List, Frederik Carel 165
- Lodewijk Filips, koning 101, 183, 265
- Lodewijk Napoleon, koning 27, 72
- Lodewijk XIV, koning 111
- Lodewijk XVIII, koning 48, 73
- Loghem, Hendrik van 259
- Lotsy, Johannes Servaas 259
- Lottum, Hermann Friederich von Wylich und 162
- Luzac, Lodewijk Casper 47, 94, 159, 163, 183, 185, 187, 188, 191, 192, 194, 197, 199, 201, 205, 207, 209-211, 213-216, 218, 223, 227-230, 232, 233, 235, 241, 243, 247, 262, 264, 274, 276, 354
- Lynden, Willem van 265
- Lyon, Martinus de 54, 55, 57, 108, 111, 113
- Maanen, Cornelis Felix van 35, 44, 55, 57, 59, 62, 63, 67, 70, 72, 75, 77, 108, 110, 125, 143, 159, 206, 285
- Maanen, Guillaume Adrien Gérard van 83, 273
- Mackay, Aeneas 202, 275
- Man, Maximiliaan Jacob de 287, 301
- Marianne van Oranje-Nassau, prinses 170, 328
- Marie de Saint-Georges, Alexandre-Pierre-Thomas-Amable 101
- Martini, Antoni 21, 22
- Marx, Karl 183
- Meenen, Pierre-François Van 52, 54
- Mees, Willem Cornelis 211
- Meeter, Eillert 12, 14, 88-92, 96, 143, 147, 160, 170-174, 176, 178, 246, 247, 273, 354, 355
- Mensching, Adolf 102
- Metman, Leonard 263, 278
- Mijer, Pieter 332
- Modderman, Anthony Ewoud Jan 322
- Molé, Louis-Mathieu 39
- Monchy, Engel Pieter de 163
- Montesquieu, Charles Louis de Secondat de 33, 327
- Moreau, Jean Victor Marie 23, 25
- Mulder, Gerrit Jan 304, 311, 315, 332
- Muller, Abraham 219, 280, 329
- Multatuli (Eduard Douwes Dekker) 298
- Mutsaers, Jacobus Arnoldus 267, 332
- Nahuyts van Burgst, Huibert Gerard 194, 198, 201, 207
- Nedermeijer van Rosenthal, Johan Theodoor Hendrik 261, 292-295, 303
- Nepveu, Charles 211, 214, 215, 224, 227-229, 232, 239, 241, 264
- Nierop, Ahasverus Samuel (Asser) van 239
- Nispden van Sevenaer, Joannes Antonius Christianus Arnoldus van 329
- Nothomb, Jean Baptiste 52, 54
- O'Connell, Daniel 130, 131, 168
- Olivier, Nicolaas 143, 144, 223, 278
- Olivier, Willem 345
- Opzoomer, Cornelis Willem 240
- Ossewaarde, Pieter Adrianus 229, 237
- Oud, Pieter Jacobus 347, 349
- Oultremont de Wégimont, Henriette Adrienne Louise Flore d' 89
- Outenen, Guillaume Pierre van 120
- Pahud, Charles Ferdinand 312, 332
- Pape, Justus Dorotheus Willem 329

- Périer, Odilon 346, 347
Philipse, Anthoni Willem 49, 75-77, 83
Pichegru, Jean-Charles 23
Pinkus, Henry 122
Pinto, Abraham de 275, 278
Pius IX, paus 309
Pompe van Meerdervoort, Jacob 42
Potter, Louis-Joseph-Antoine de 52, 60, 72, 130, 167
Provó Kluit, Hendrik 187, 220
- Randwijck, Lodewijk Napoleon van 148
Rappard, Anthon Gerhard Alexander van 49, 166, 171-173, 188, 192, 194, 201, 214, 274, 293-295, 332, 334
Rappard, Willem Louis Frederik Christiaan van 121, 186, 188, 192, 249, 335
Rechteren, Jacob Hendrik 163
Reede van Oudtshoorn, Sophia Cornelia Adriana van 152, 155, 178, 354
Reede, Willem Frederik van 155, 159, 178, 354
Reenen, Gerlach Cornelis Johannes 311, 313, 332-335, 340
Reepmaker, Jacob Christiaan 144
Régnier, Claude Ambroise 39
Riemsdijk, Jacobus van 191, 275
Rienks, Marten J. 91, 92, 143
Rijkevorsel, Abram van 163, 211, 274, 275
Rijk, Jules Constantijn 165, 211, 214, 215, 218, 223, 227-229, 232, 237, 241, 257, 263
Rochussen, Jan Jacob 145, 168, 169, 340, 354
Roesgen von Floss, Philippe Anthon Ludwig von 130, 134, 136, 162
Roest van Limburg, Theodorus Marinus 125-127, 129, 132, 139-141, 143
Romme, Roverius Petrus 265
Rousseau, Jean-Jacques 49
- Sage ten Broek, Joachim le 77, 79
Salis, Rudolph Antoni de 51, 152
Salis, Sophia Antoinetta de 152
- Sas, Nicolaas Cornelis Ferdinand van 9, 351, 357
Sautijn Kluit, Willem Pieter 173
Scheurleer, Willem 159
Schimmelpenninck, Gerrit 14, 192, 194, 198, 202, 211-215, 217, 221-224, 227-229, 231-235, 237, 239, 241, 250, 264, 345, 357
Schimmelpenninck, Rutger Jan 212
Scholte, Hendrik Pieter 97, 98
Schooneveld, Petrus Cornelis (Pieter) 47, 49, 108, 163, 168, 284, 299
Senfft von Pilsach, Friedrich Christian Ludwig 130, 132
Simons, Gerrit 332, 334
Sloet tot Oldhuis, Bartholomeus Willem Anne Elise 260
Smit van den Broecke, Abraham Johannes de 332
Smits, Josse Antoin (Judocus) 194, 198, 199, 239
Son, Jan Baptist van 188, 202, 205
Sonsbeeck, Herman van 115, 210, 292, 296
Sophie van Oranje-Nassau, prinses 166, 187
Sophie, koningin 327, 335, 339
Sorge, Frederik van 133, 144, 147
Staedel, Carl Frederik van 74, 75
Stassart, Goswin Joseph Augustin de 11, 34-37, 39, 40, 44, 47, 48
Stedman, Jan Andries 73, 74
Stoker, agent te Den Haag 172
Storm van 's Gravesande, Carel Marius 292
Storm, Lambertus Dominicus 163, 194, 210, 211, 262, 276, 291, 303
Strachan, Cornelia Hendrica 18, 19, 21
Strachan, William 21
Strens, Martin Pascal Hubert 210
Struve, Gustav Karl Johann Christian (von) 102
Stuurman, Sijbrand (Siep) 9, 106
- Talleyrand-Périgord, Charles-Maurice de 233
Tellegen, Bernardus Dominicus Hubertus 347
Tex, Cornelis Anne den 116, 240
Themmen, C. 124
Thieme, Carl Albert 80-83, 85-88, 92-96, 102, 125, 127, 143, 149, 346
Thorbecke, Johan Rudolf 7-11, 14, 65, 68, 81, 83, 86, 92, 100, 115, 124, 127, 132, 133, 136-141, 143, 144, 146, 147, 149, 159, 162-164, 167, 177, 185-187, 191, 192, 194, 199, 201, 203, 205, 209-215, 217, 218, 223, 225, 226, 234, 243, 245, 254, 259, 262, 269, 274-277, 279, 283-288, 290-297, 299, 300, 303, 304, 306, 308, 309, 311-315, 318, 320, 323-328, 332, 333, 335-337, 339, 340, 345, 347-355
Tideman, Bruno 176
Tielemans, Jean-François 52, 54, 108
Tromp, Johannes Wybrandus 241
- Veen, Ciprianus Johannes van der 241
Vis, Jacob Jan 9
Vliet, Leonard (van Woudrichem) van 173, 174, 194, 198, 199
Voet, Jan Hendrik 237
Vogelsang, Adrianus 222, 233, 343
Voltaire (François-Marie Arouet) 49, 108
Vos, Jacob de 124
Vosmaer, Isaac 108
Vreede, George Willem 113, 115, 241, 309
Vries, Jan David de 272, 273, 312, 315
Vrolijk, Agnites 331, 332, 334
- Waldeck, Johannes Abraham 171
Wallez, Jan Baptist 51, 73-75, 79
Walraven, Ida Susanna Wilhelmina 152
Walraven, Jacob 152
Walraven, Rachel 20
Weelden, A.J. van 78
Weitzel, August Willem Philip 188, 197

Welderen Rengers, Wilco Julius van 325, 347, 349, 355
Wellington, Arthur Wellesley, hertog van 74
Weyer, Jean-Sylvain Van de 52
Wichers, Hendrik Ludolf 286, 289
Willem I van Württemberg, koning 339
Willem I, koning 7, 45-49, 51, 54, 57, 58, 61, 63, 71-73, 88, 91, 105, 107, 111, 120, 125, 127, 141, 143, 166, 176, 177, 206, 212
Willem II, koning 9, 63, 74, 89, 96, 107, 121, 141, 143, 145-147, 160, 164, 166, 168, 170, 171, 173, 178, 186, 188, 191, 196-198, 201, 203, 205-209, 212, 219, 225, 229, 238, 241, 243, 247, 250, 259, 262, 264, 265, 269, 270, 274, 276, 279-281, 294, 311, 353, 354
Willem III, koning 240, 280, 286, 287, 291-293, 296, 308, 311, 314, 319, 327, 328, 334, 335, 339
Willem V, stadhouder 19, 22, 23

Ypeij, Adolph 311

Zanten, Jeroen Christiaan van 9, 356
Zuylen van Nijveelt, Hugo van 188, 194, 196, 202, 203, 227
Zuylen van Nijveelt, Jacob Pieter Pompejus van 279, 283, 325